

Hibák kristályos anyagokban: hogyan keletkeznek és mire használjuk őket?

Gubicza Jenő

ELTE TTK Fizikai Intézet, Anyagfizikai Tanszék

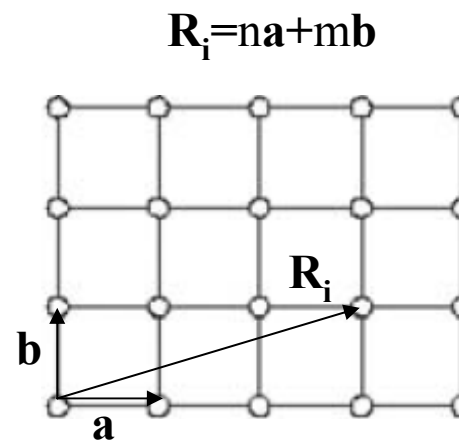

„Atomoktól a csillagokig” előadássorozat
ELTE TTK, 2015. január 29.

Kristályos anyag: az atomok hosszútávú rendben helyezkednek el

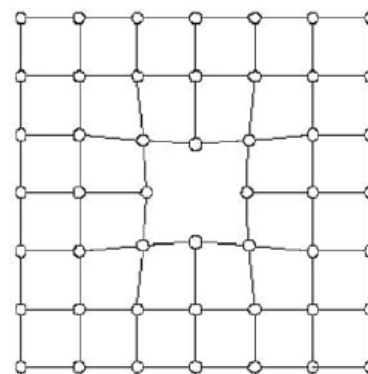

ametiszt

Rácshibák: azok a helyek a kristályban, amelyek környezetében az atomok szabályos rendje megbomlik

Pl.: üres rácshely (vakancia)

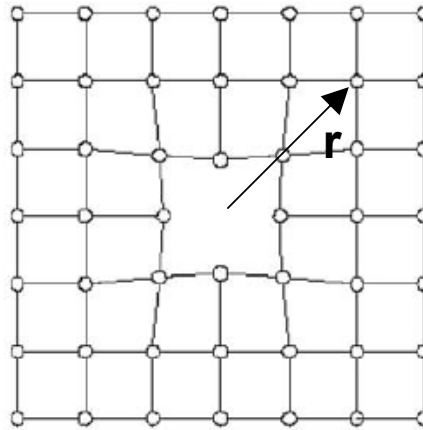

A hiba környezetében az atomok pozíciója eltér az ideálistól: *rácstorzulás*

A rácshibák osztályozása kiterjedésük szerint:

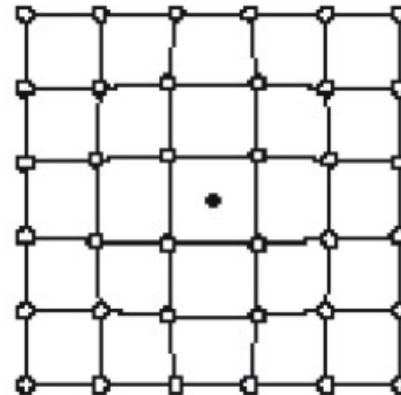
Ponthibák (nulla dimenziós hibák: 0D): a ráctorzulás minden irányban hamar lecseng

Vakancia

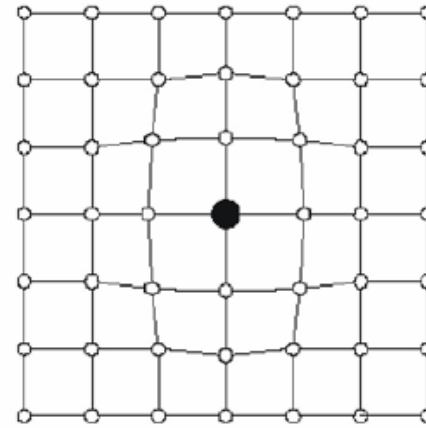

Rácsdeformáció $\sim 1/r^3$

Intersticiális (rácsközi) atom (saját vagy ötvöző atom)

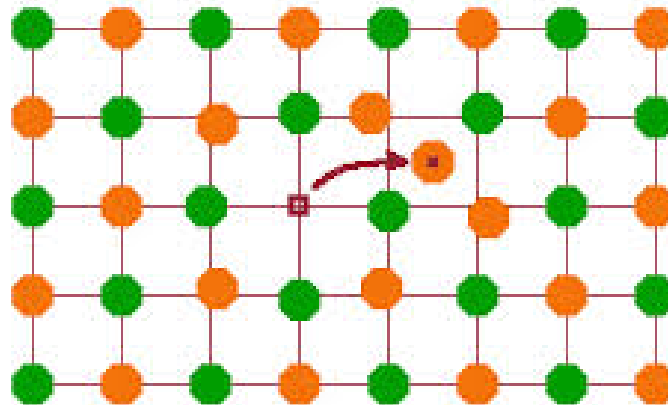

Szubsztitúciós (helyettesítési) atom
(ötvöző)

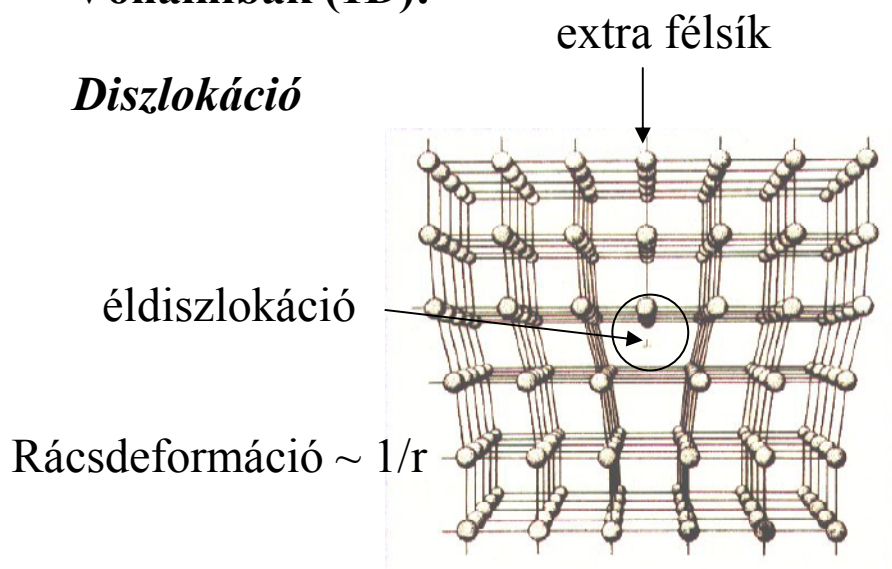
Ponthiba párok

pl. Frenkel hibapár: vakancia + intersticiális atom

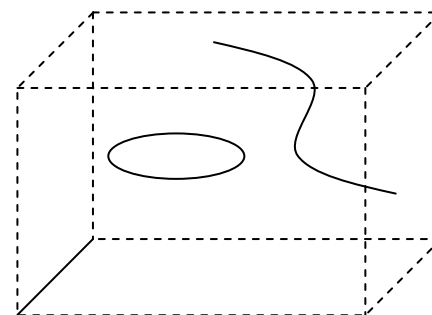

Vonalhibák (1D):

Diszlokáció

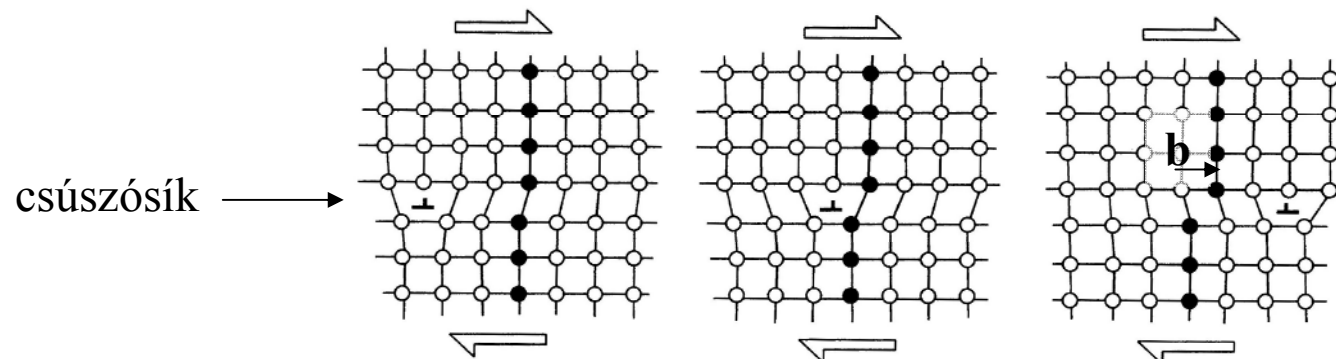

Diszlokáció sűrűség: a diszlokációvonalak hossza egységnyi térfogatban

$$\rho \sim 10^{12}-10^{16} \text{ m}^{-2}$$

Nyírófeszültség hatására a diszlokáció elmozdul, ezzel maradandó (képlékeny vagy plasztikus) alakváltozást eredményez:

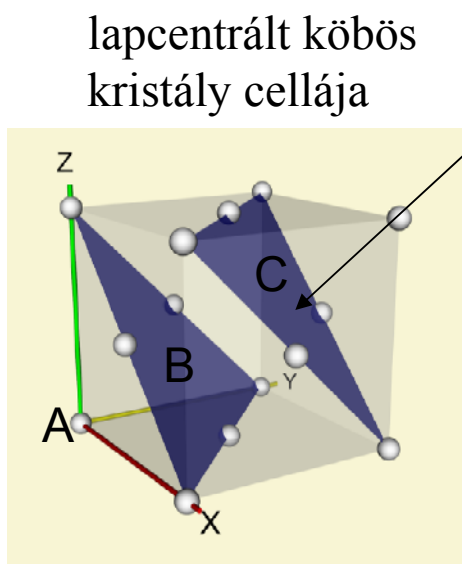

Burgers vektor (**b**): az elcsúszást jellemző vektor

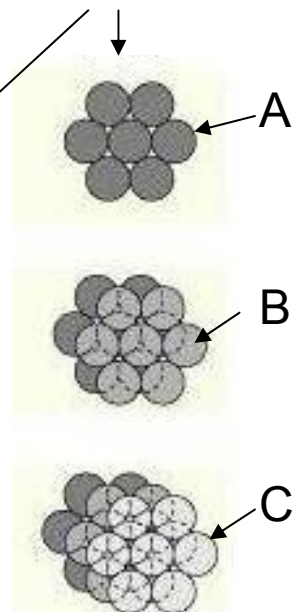
Videó a diszlokáció mozgásról acélban

Felületi hibák (2D)

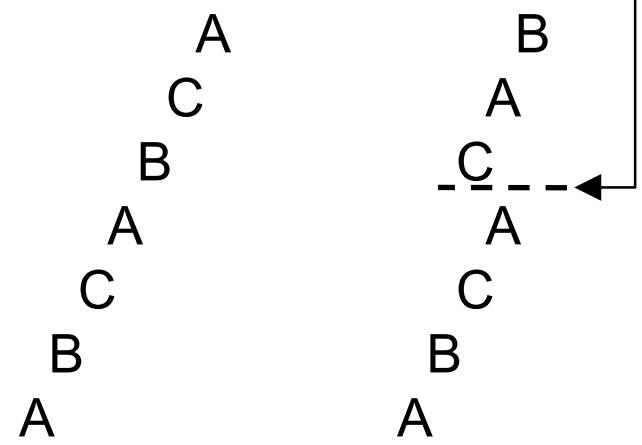
Rétegződési hiba

szorosillesszkedésű síkok

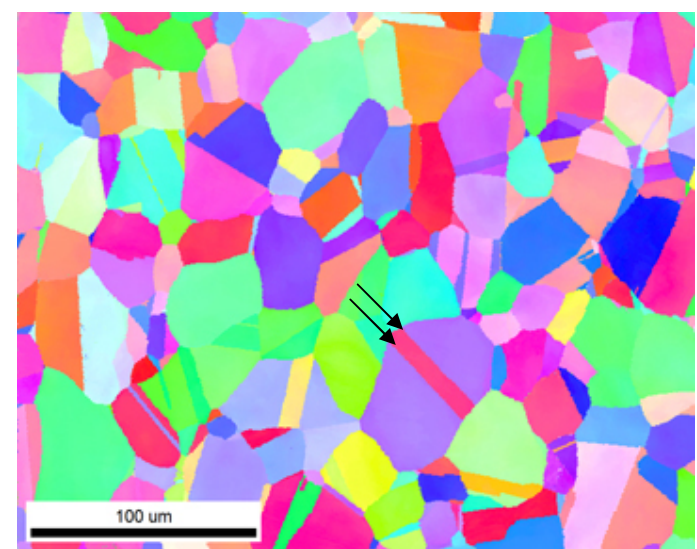
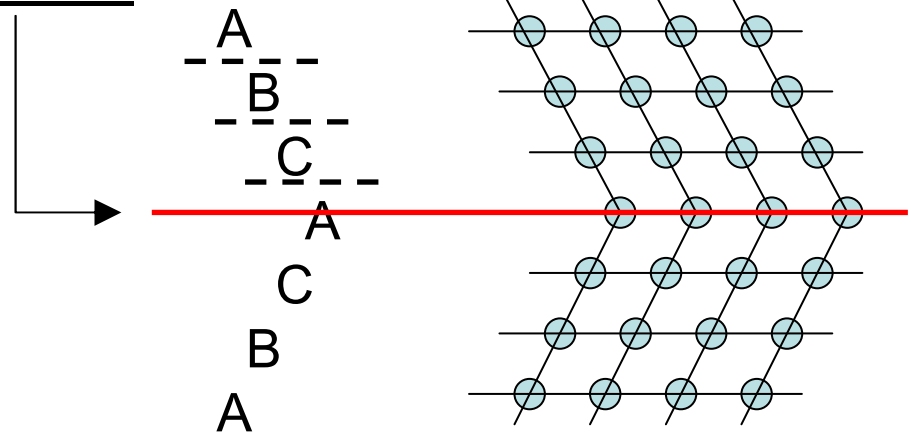

tökéletes rétegződés   rétegződési hiba

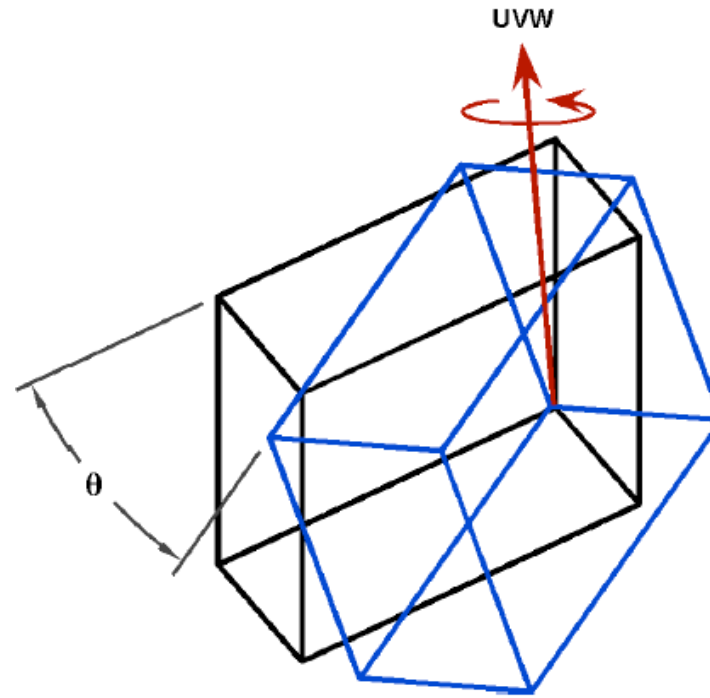
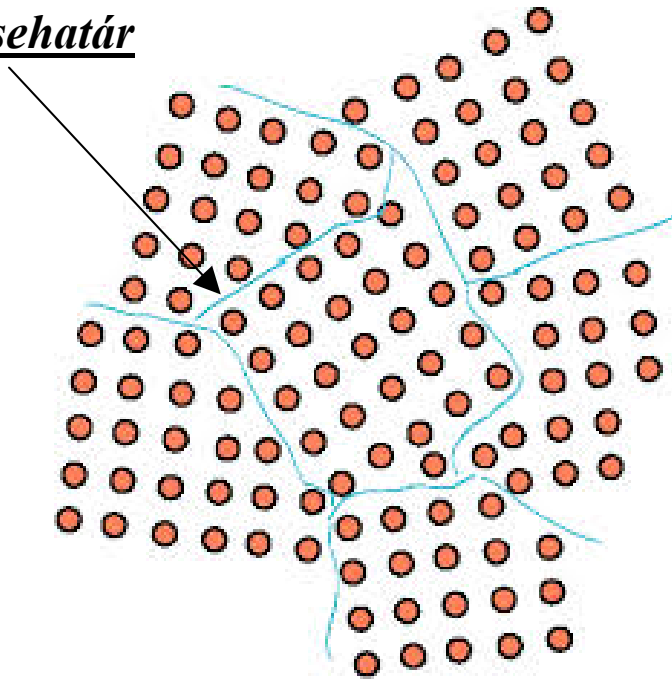

ikerhatárok szemcsékben

Ikerhatár

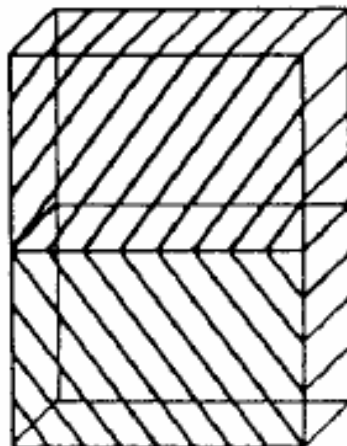

Szemcsehatár

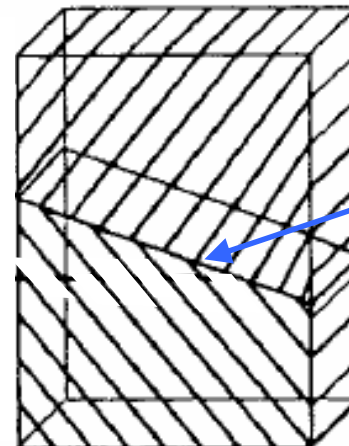

Az orientáció különbség mellett fontos jellemző a határ állása is

Nincs rácsstorzulás
a határon

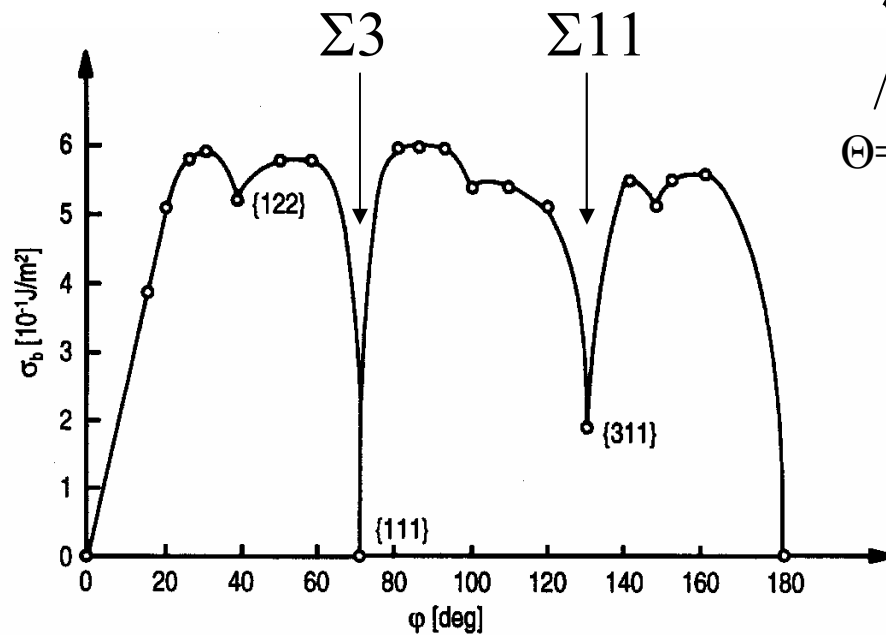
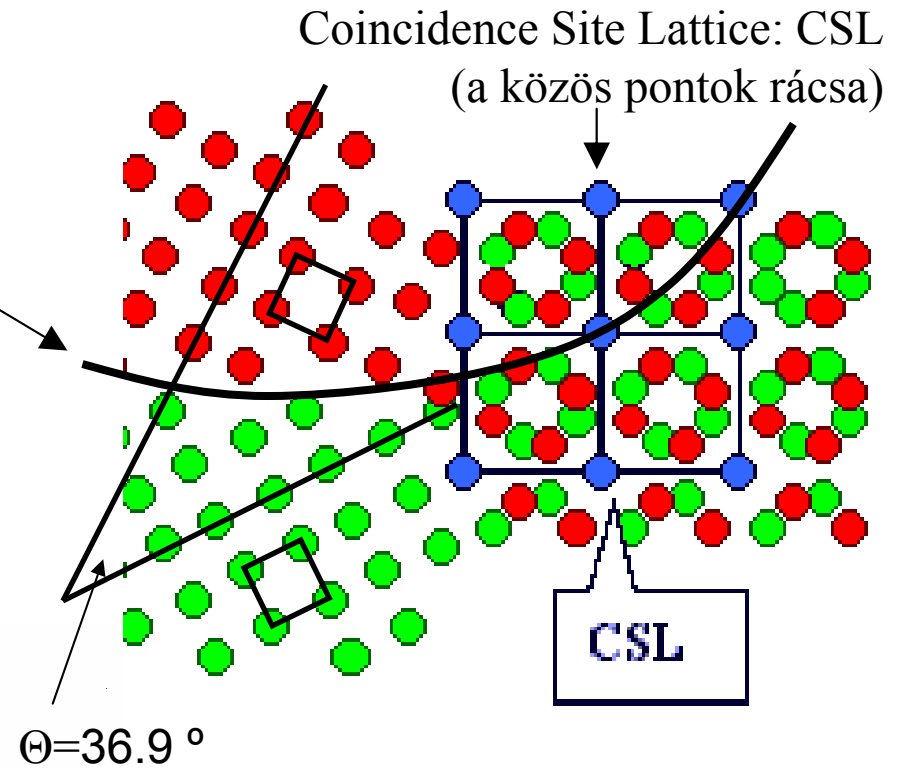
Rácsstorzulás
a határon

Speciális szemcsehatárok:

$\Sigma 5$ -ös határ: minden 5. rácspont közös a határ által elválasztott két szemcsében

A Σ értéke csak az orientáció különbséget jellemzi, a határ állását nem!

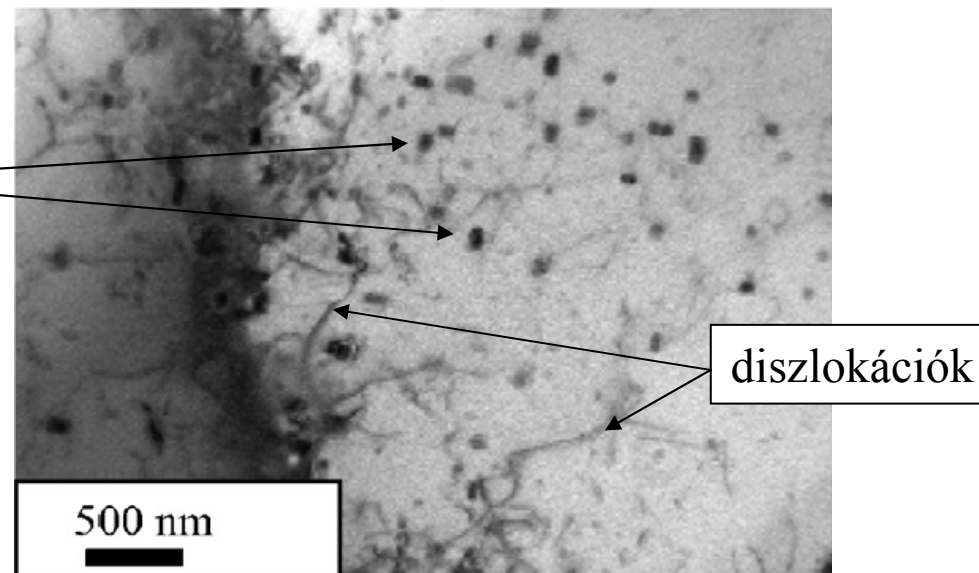
A kis Σ értékkel ($\Sigma < 29$) jellemezhető határok kis energiájúak (sok közös rácspont van a határon).

Fig. 2.4. Dependence of the energy of symmetrical $\langle 110 \rangle$ tilt boundaries in Al on the tilt angle ϕ . The indices given in the figure are Miller indices of the corresponding grain boundary planes (see text) (after [14]).

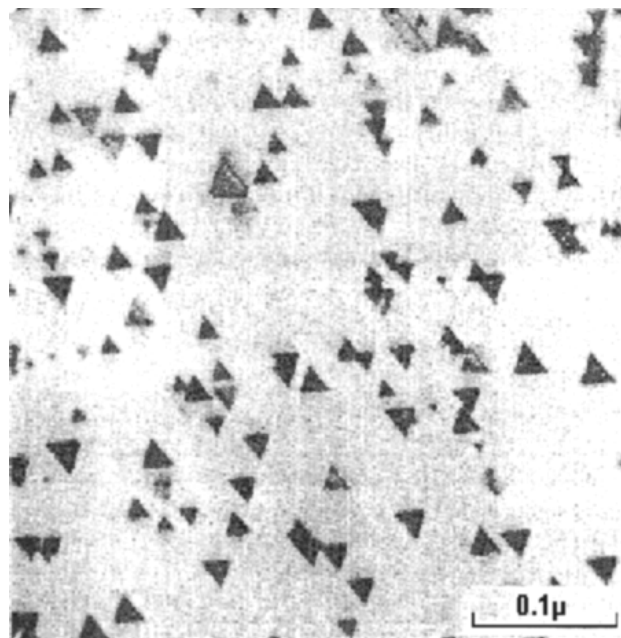

Térfogati hibák (3D)

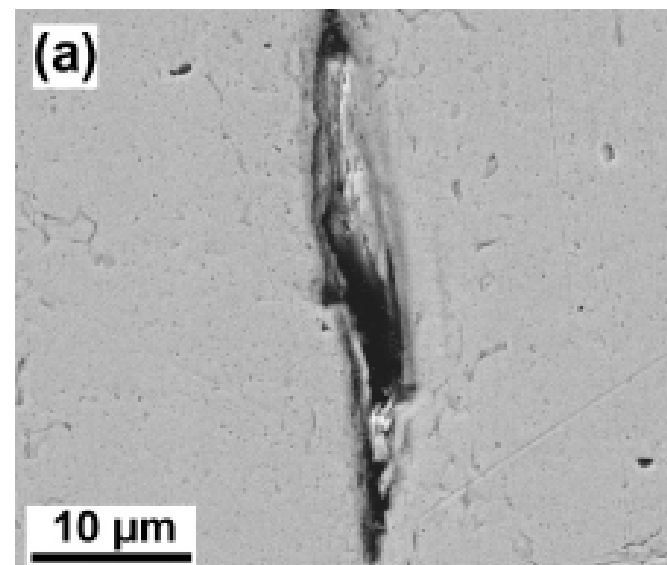
Kiválások, zárványok
(pl. Al_2O_3 részecskék Al-ban)

Rétegződési-hiba tetraéder (pl. aranyban)

Üregek, repedések (pl. rézben)

Hogyan keletkeznek és tűnnek el a rácshibák kristályos anyagokban?

Vakanciák keletkezése és eltűnése:

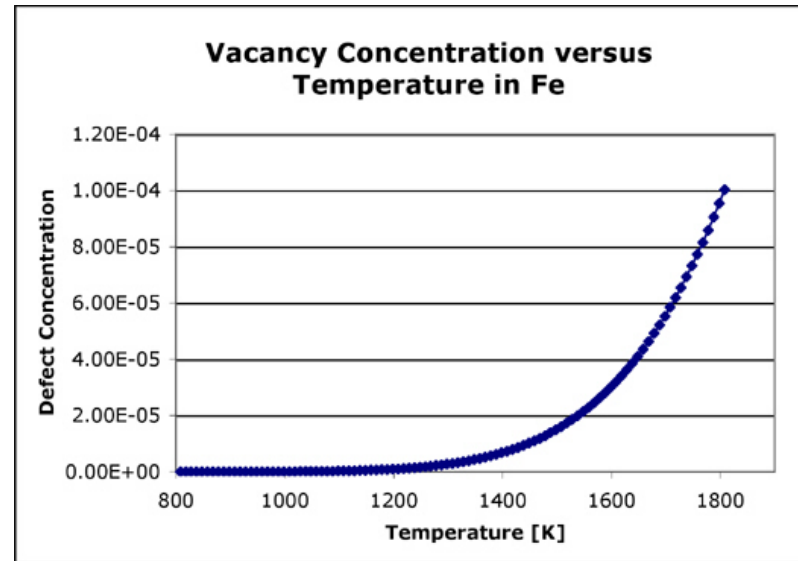
A kristály egyensúlyi állapotában a vakanciák száma az atomokéhoz képest kevés, de gyorsan nő a hőmérséklettel:

egyensúlyi vakancia koncentráció:

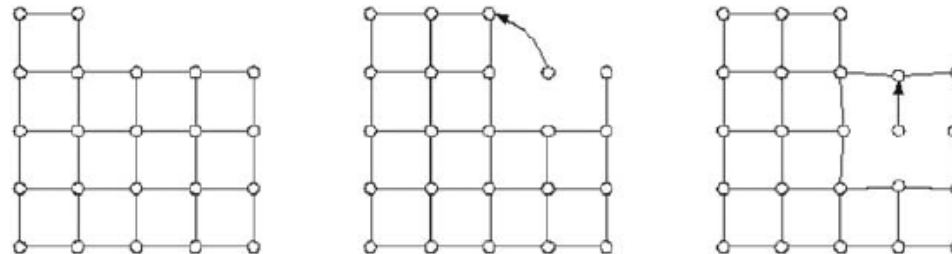
$$c_v = \frac{\text{vakanciák száma}}{\text{atomok száma}} = Ae^{-\frac{E_K}{kT}}$$

szobahőmérsékleten: $c_v \approx 10^{-21}$

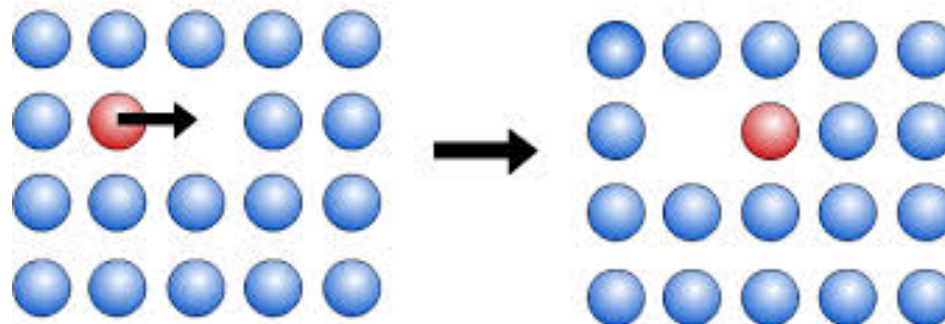
olvadáspont alatt: $c_v \approx 10^{-4}$

Vakanciák keletkezése és eltűnése az anyag szabad felületén:

A vakanciák mozgása az anyagon belül: *diffúzió*

A vakanciáram nagysága érzékeny a hőmérsékletre: $\sim c_v e^{-\frac{E_M}{kT}}$

A hőmérséklet növekedésével gyorsan nő a diffúzió sebessége.

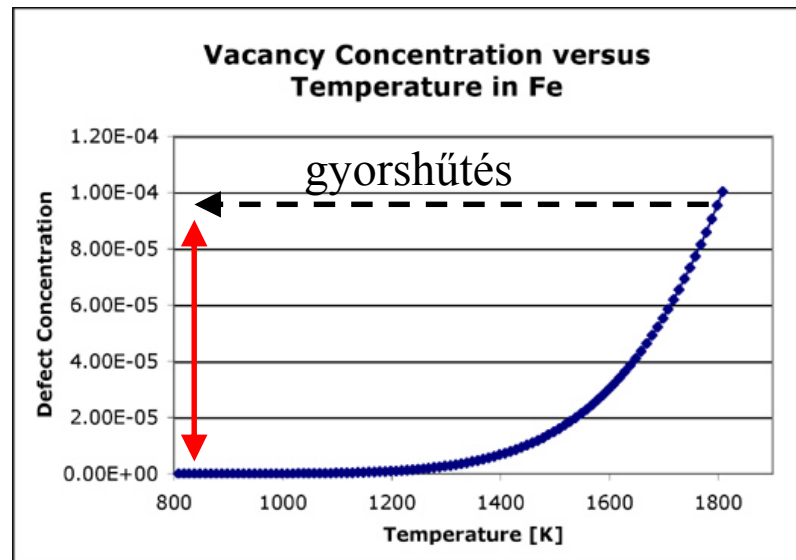
A szilárd testben lejároló anyagátrendeződés alapmechanizmusa a vakancia diffúzió.

Alkalmazás: pl. forrasztás során a kötés kialakulásában

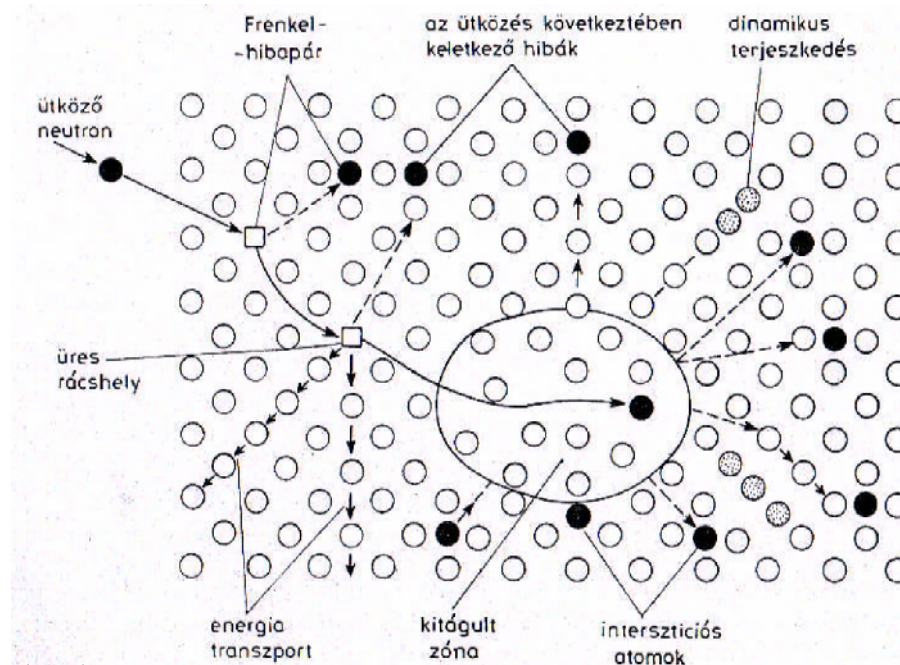

Egyensúlyi koncentrációnál több vakancia keletkezhet:

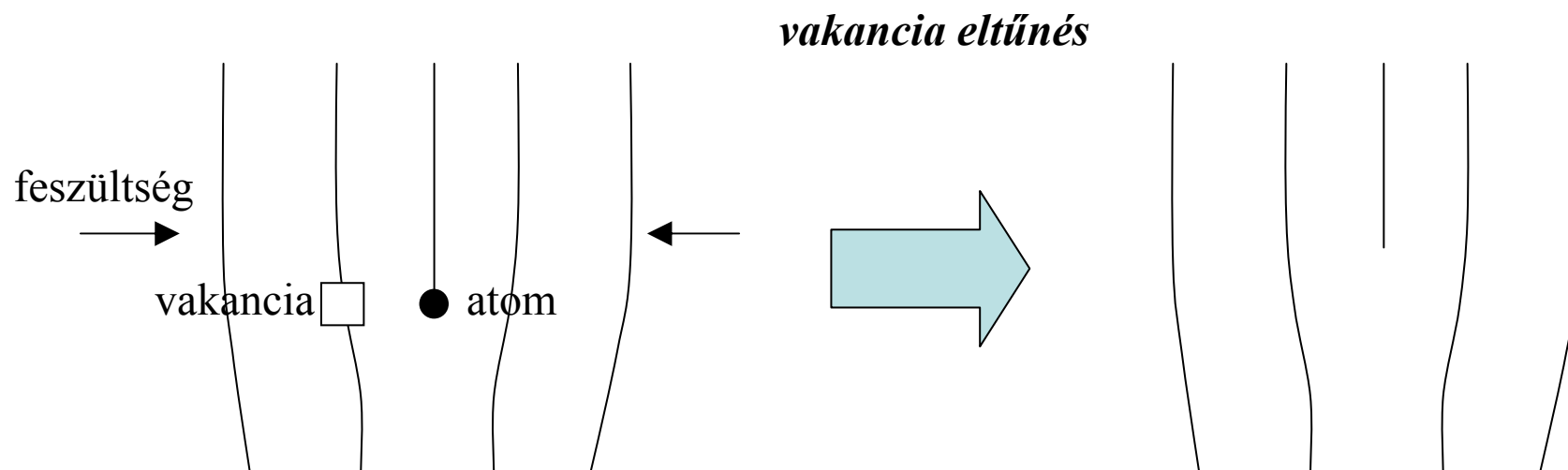
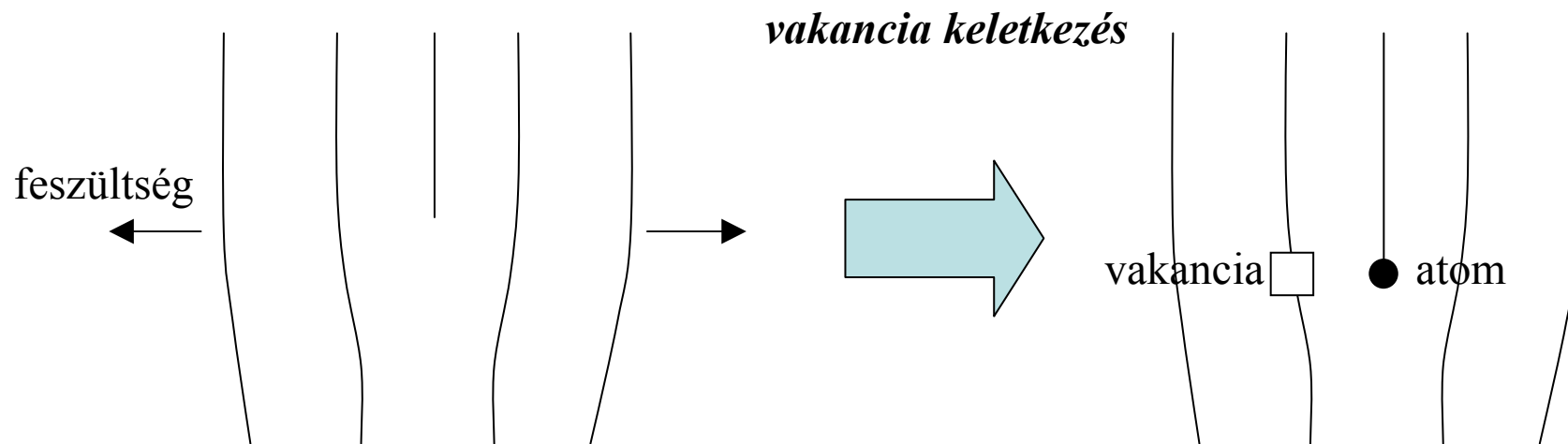
Gyorshűtéssel (quenching)

Nagy energiájú ionokkal,
neutronnal történő besugárzás hatására

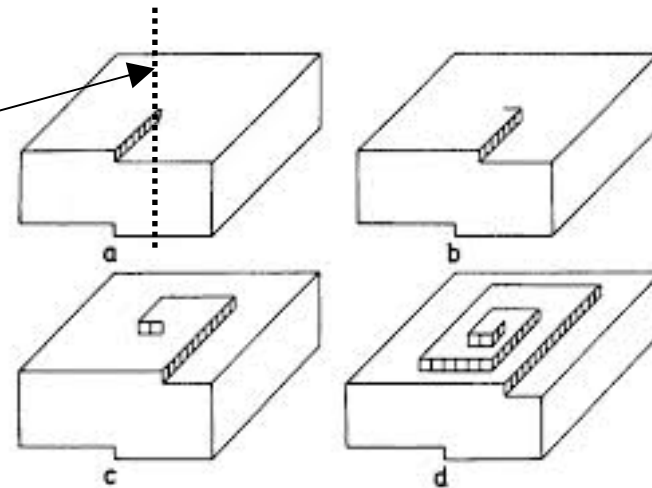
Éldiszlokációk *mászása* során vakanciák keletkezhetnek vagy eltűnhetnek

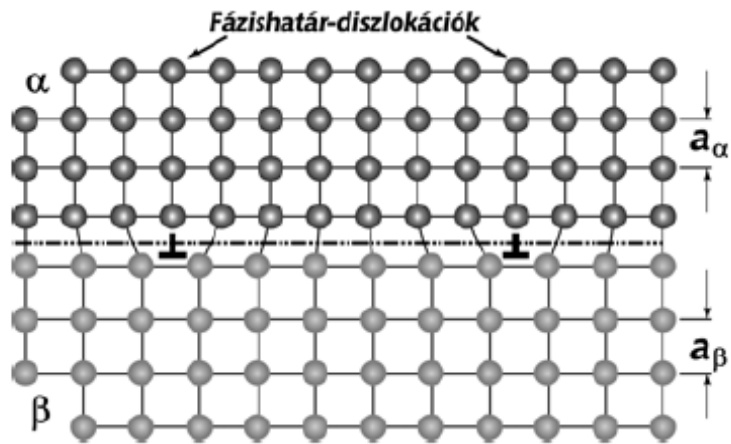
Összességében a képlékeny deformáció növeli a vakanciák számát

Diszlokációk keletkezése:

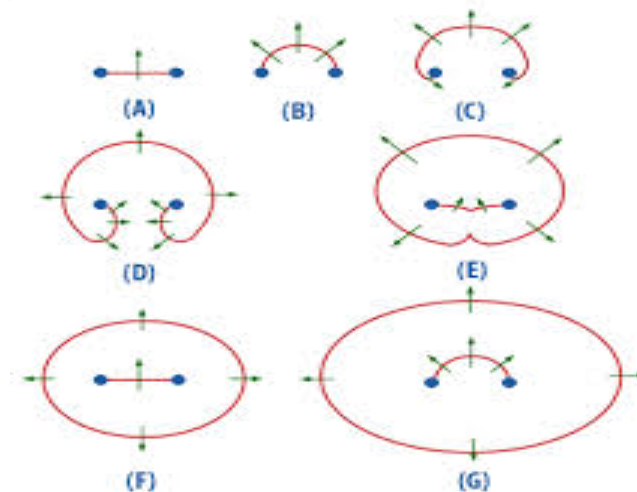
Kristálynövekedés során
(csavardiszlokáció)

Különböző kristályos fázisok határán

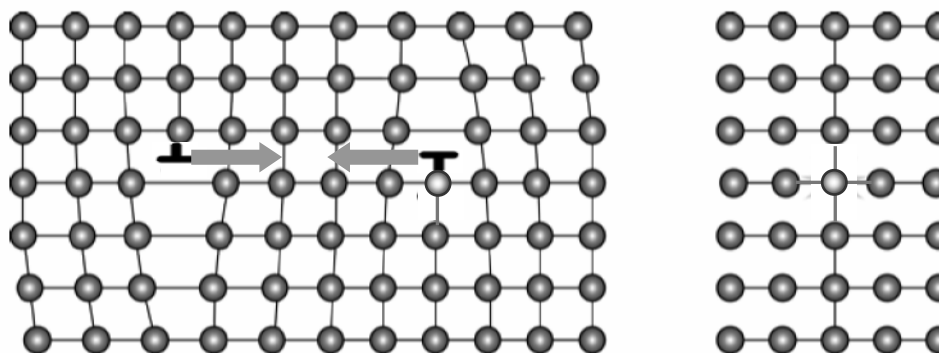
Képlékeny deformáció
(Frank-Read diszlokáció forrás)

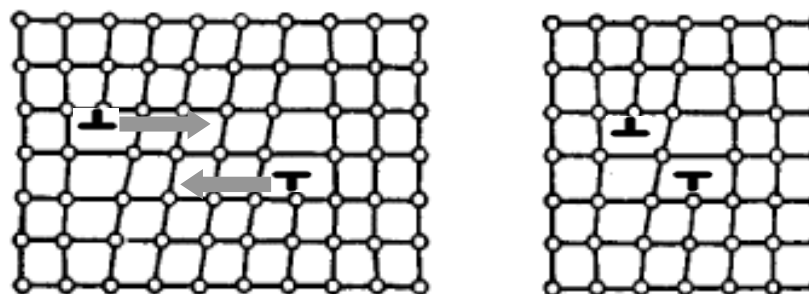
Diszlokációk annihilációja:

Ellentétes előjelű diszlokációk eltűnése:

Azonos csúszósíkon:

Különböző csúszósíkon:

+ diszlokáció
mászás

A diszlokációk annihilációja könnyebben megy végbe magas hőmérsékleten (a diffúzió miatt!)

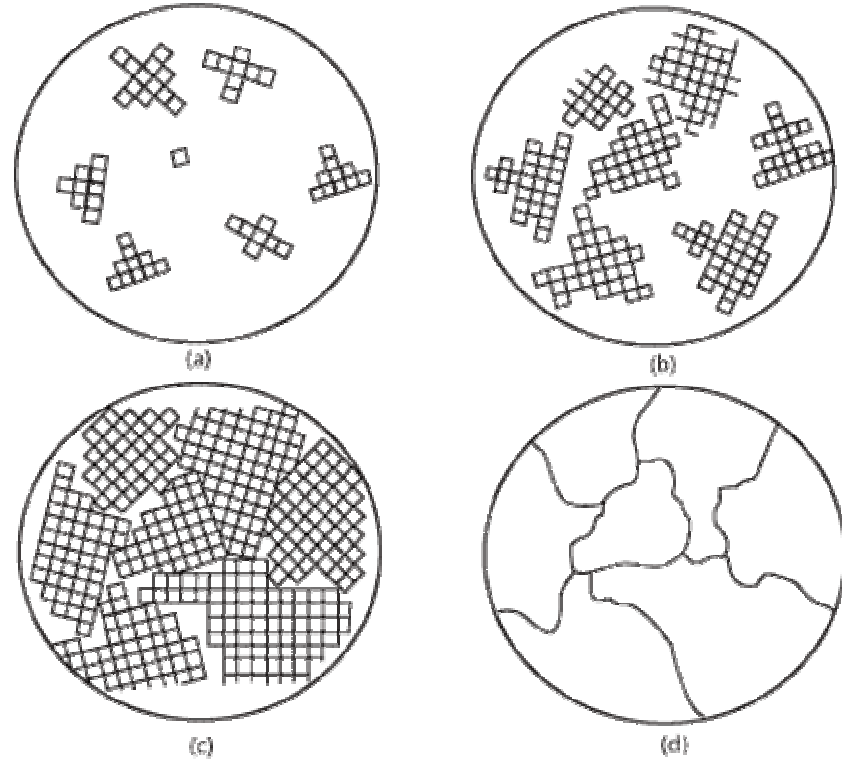

hőkezeléssel elősegíthető

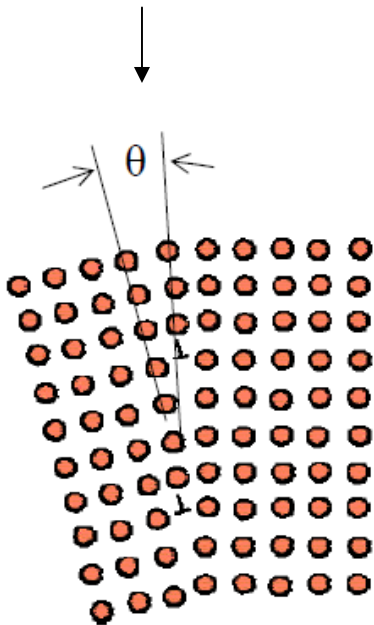
Videó a diszlokáció
annihilációról Ti ötvözetben

Szemcsehatárok keletkezése:

Megszilárduláskor →

Képlékeny deformáció során
diszlokációk falakba rendeződésével

Szemcsehatárok eltűnése:

a hőkezelés során bekövetkező szemcsenövekedéskor

Videó a szemcsenövekedésről aranyban

M.J. Rost et al.; Phys.Rev.Lett. 91 (2003) 026101

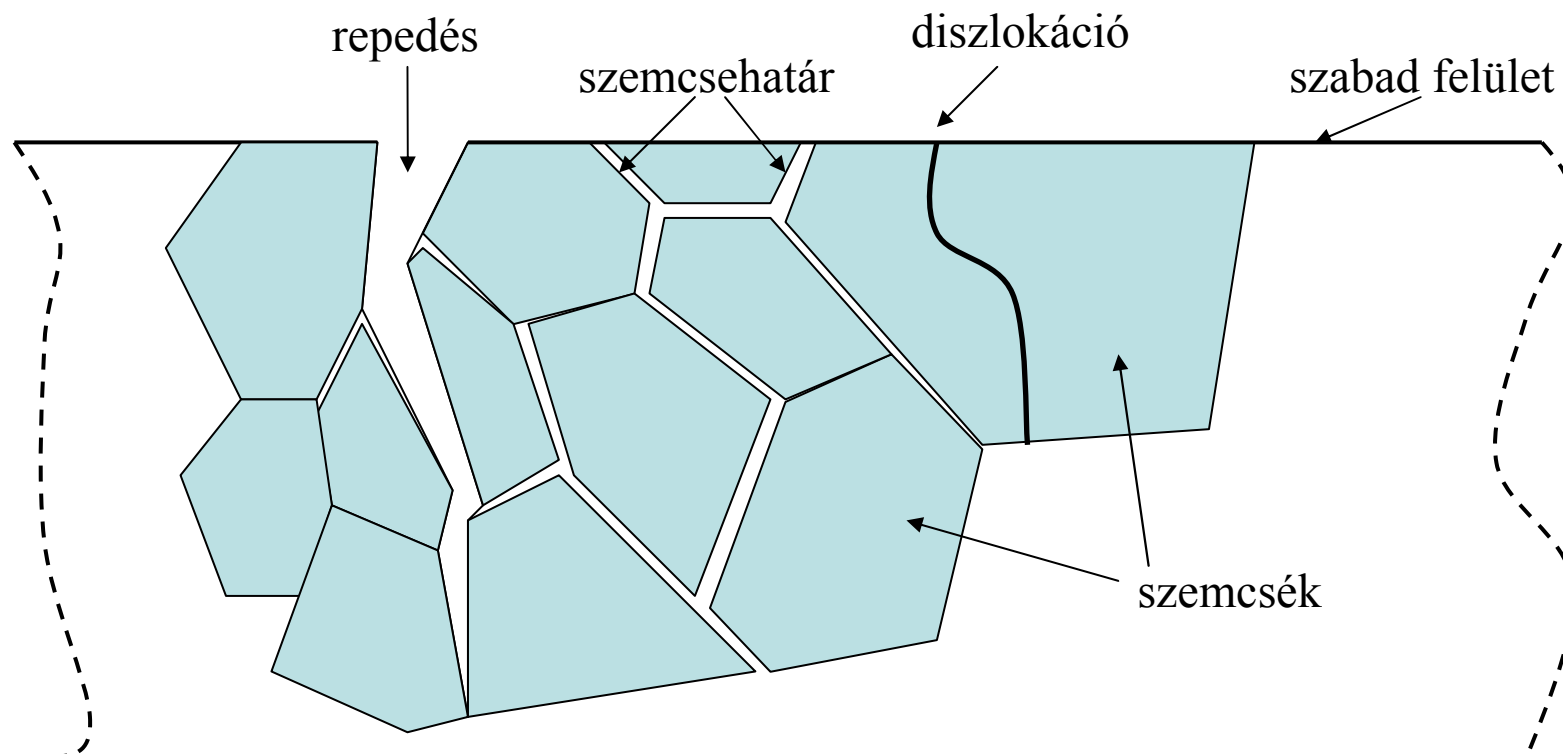
A rácshibák alapvetően befolyásolják a hétköznapi életben felhasznált anyagaink (pl. elektromos, korróziós és mechanikai) tulajdonságait

A rácshibák (pl. vakanciák, diszlokációk) **növelik a kristályos anyag elektromos ellenállását:**

T = 20 °C: max. 2%-os ellenállás növekedés

T = -196 °C (a kristály hűtése folyékony nitrogénnel): max. 20%-os növekedés

A rácshibák **gyorsítják az anyag korrózióját**, mert a korróziót okozó atomok (pl. oxigén) gyorsabban diffundálnak a repedések, a szemcsehatárok és a diszlokációk mentén.

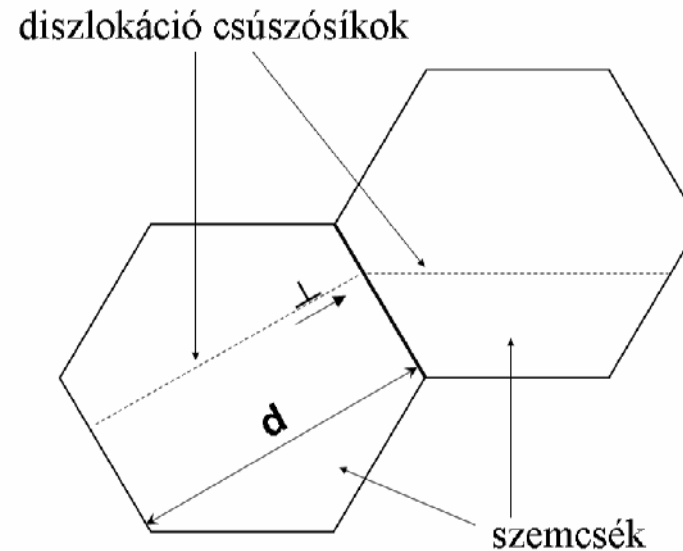
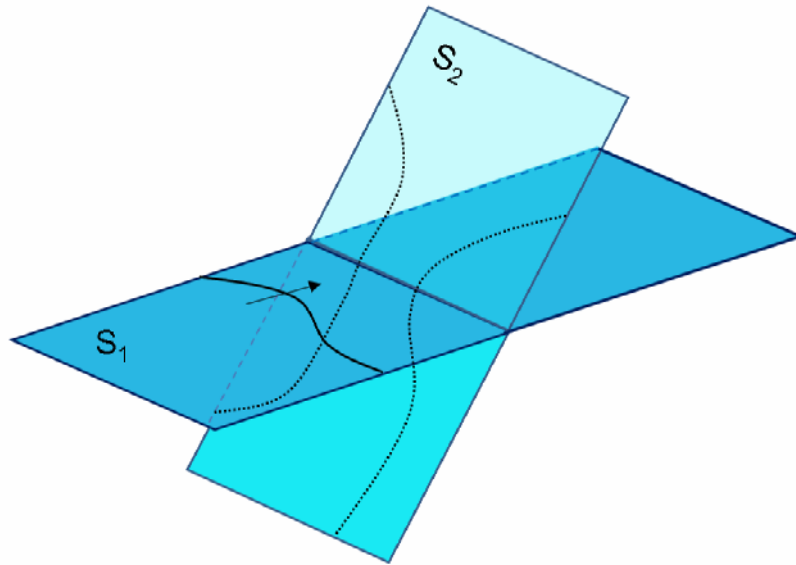

A rácshibák sűrűségének meghatározó szerepe van az anyag képlékeny viselkedésében

A diszlokációk mozgását a többi diszlokáció, a szemcsehatárok és a zárványok is akadályozzák.

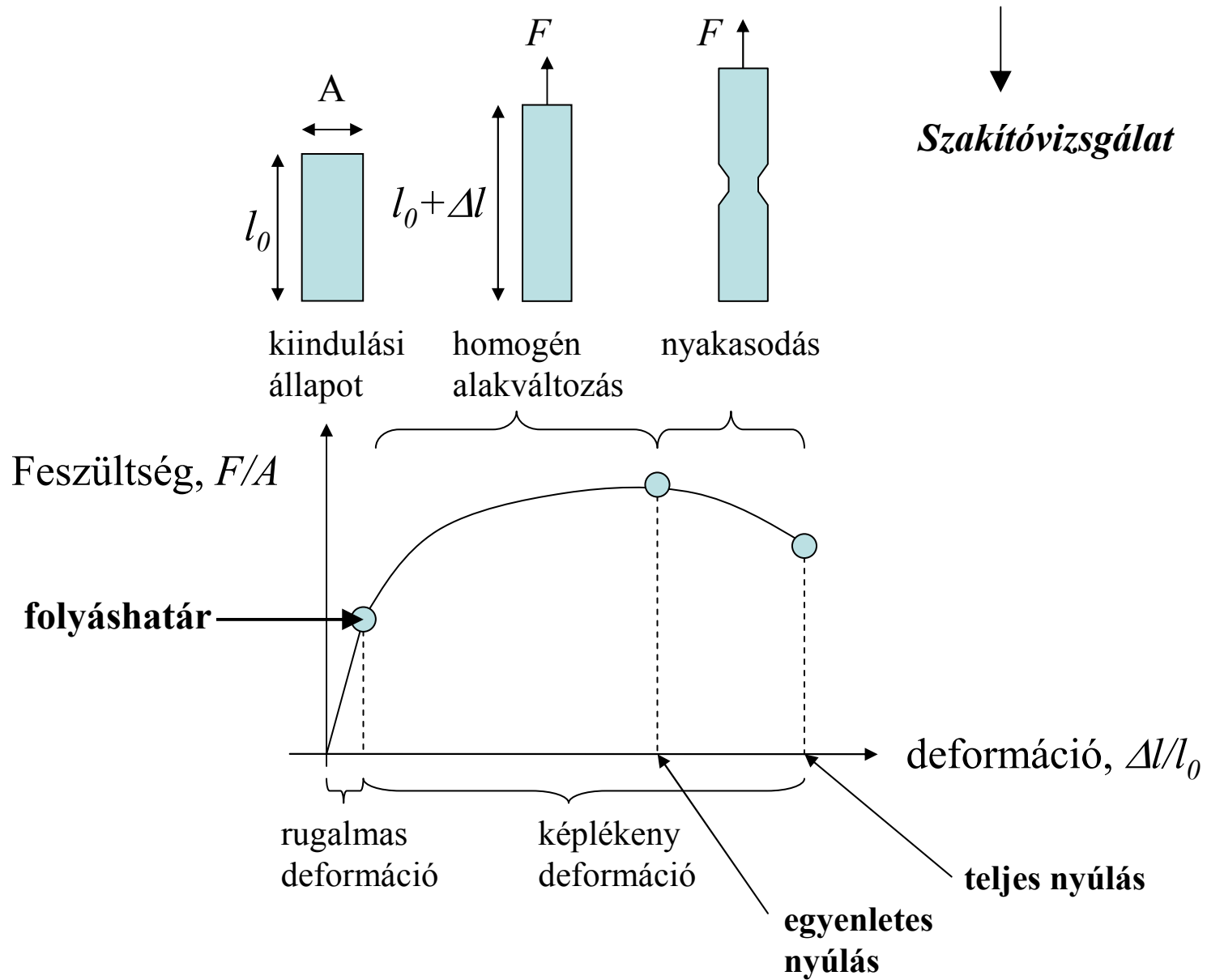
Növelik a képlékeny deformációhoz szükséges feszültséget: *keményítik az anyagot*

Feszültségnövekedés: $\Delta\sigma_d \propto \rho^{1/2}$
 ρ : diszlokáció sűrűség

$\Delta\sigma_{szh} \propto d^{-1/2}$
 d : szemcseméret

Hogyan mérhető a rácshibák keletkezése miatt bekövetkező keményedés?

Hogyan használhatjuk fel a rácshibákat anyagaink tulajdonságainak tudatos megváltoztatására?

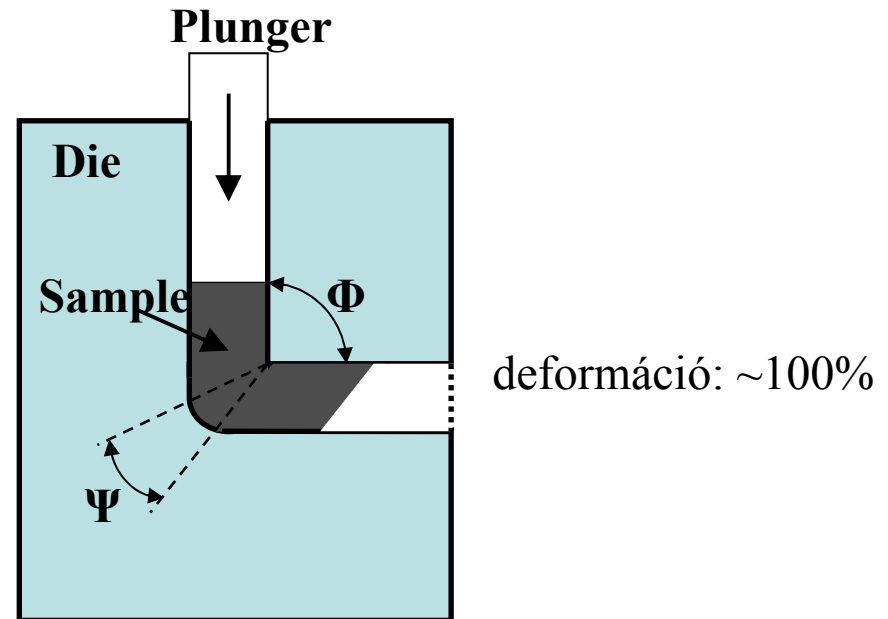
Rácshiba-szerkezet tervezés (angolul: Crystal defect engineering)

A kész anyagban a rácshibák mennyiségének és típusának megváltoztatására hatékonyan használható módszerek a **képlékeny deformáció** ill. a **hőkezelés**.

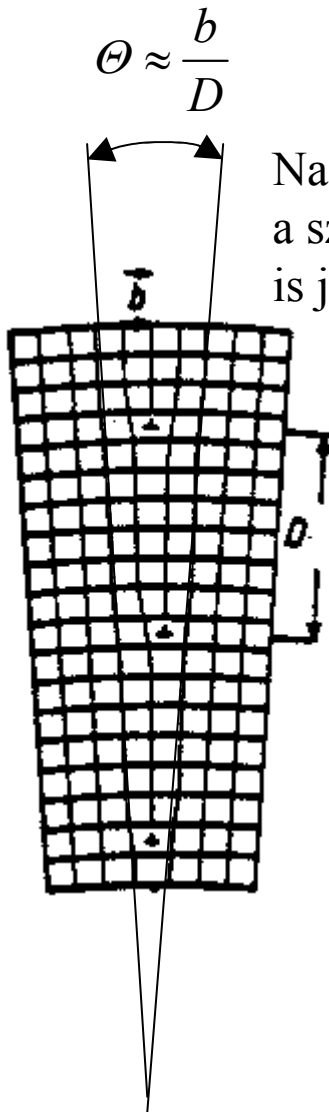
Kísérlet a keményedésre és lágyulásra

Hogyan lehet nagymértékű képlékeny deformációt előidézni anélkül, hogy az anyag eltörne illetve mérete jelentősen megváltozna?

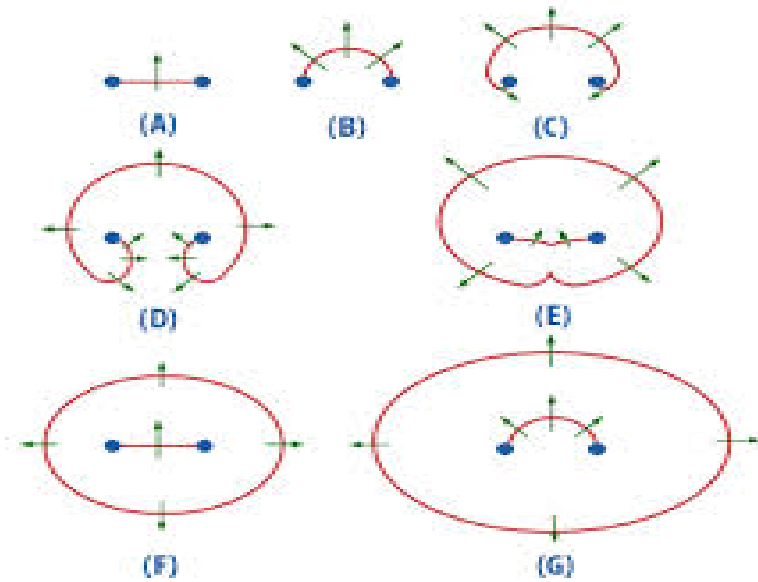
Könyöksajtolás
angolul: Equal-channel angular pressing
(ECAP)

Képlékeny deformációval nő az anyagban a diszlokáció sűrűség

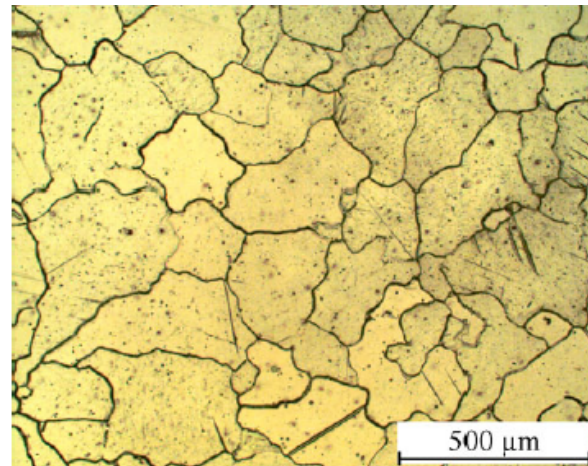

Nagyobb deformáció esetén a szemcsehatárok mennyisége is jelentősen nő

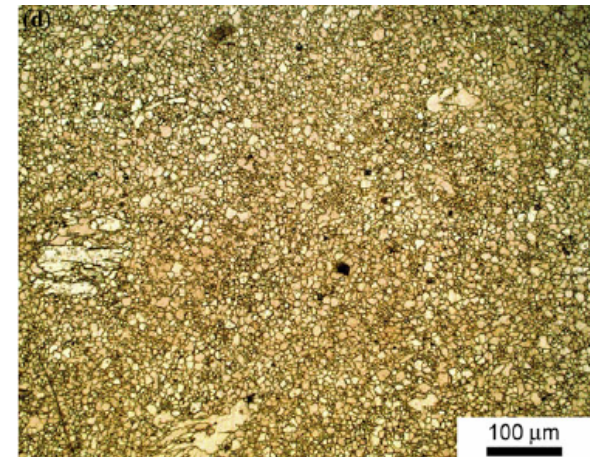

Szemcsefinomodás: pl. Mg(Al, Zn) ötvözetben

kiindulási anyag szemcséi

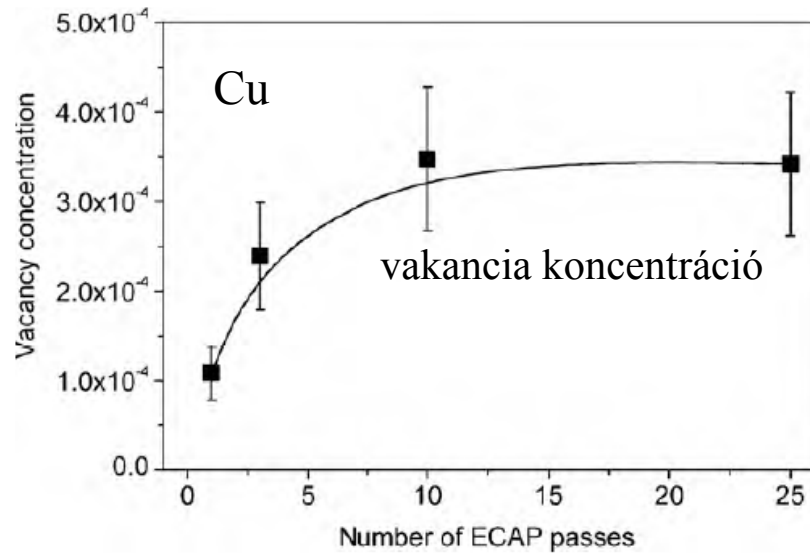

400%-os deformáció után

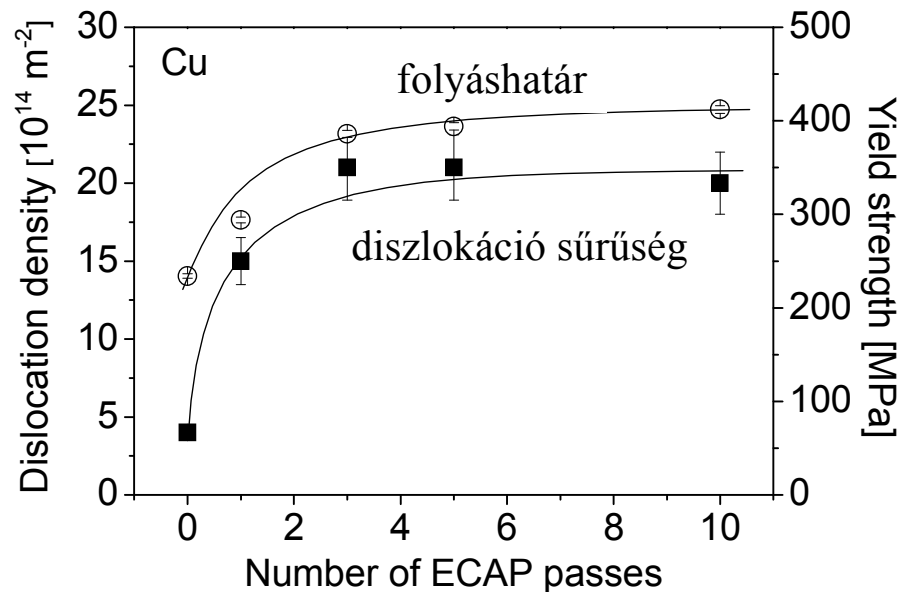

Együttműködő partner: Charles University, Csehország

A rácshibaszerkezet és a folyáshatár változása a könyöksajtolás során

→ A vakancia koncentráció 10^{17} -szerese a szobahőmérsékleti egyensúlyi értéknek.

→ A **folyáshatár** nő a nagyobb diszlokáció sűrűség és a kisebb szemcseméret miatt. Nagy deformációnál a diszlokáció sokszorozódás és annihiláció egyensúlyba kerül, ezért nem nő tovább a folyáshatár.

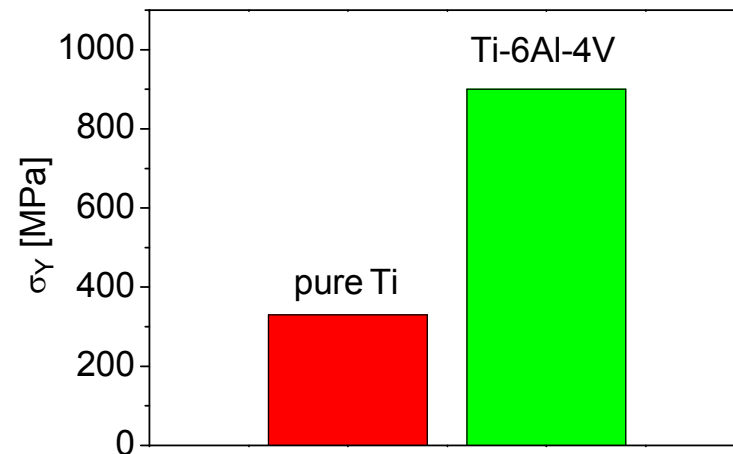
Együttműködő partner:

Baikov Institute of Metallurgy and Materials Science, Oroszország

Erősen deformált titán alkalmazása sebészeti implantátumokban

A titán szövetbarát: sebészeti implantátumok alapanyaga.

Korábban használt implantátum: *Ti-6Al-4V*

Az implantátumból a *V* beoldódik a szövetekbe: *mérgező*.

Cél: *Ti* implantátumok folyáshatárának növelése toxikus szennyezők nélkül

Megoldás: képlékeny deformációval sok rácshibát létrehozni az anyagban

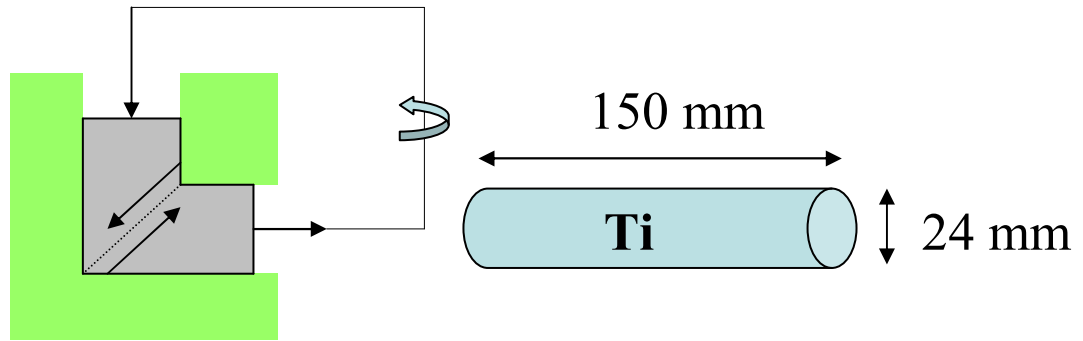
Együttműködő partnerek:

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

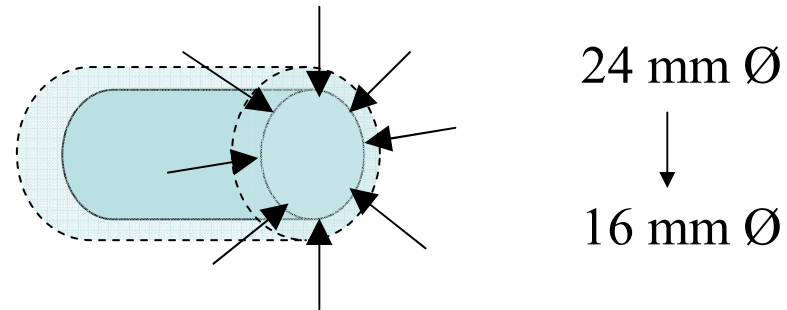
Országos Baleseti és Sürgősségi Intézet

3 lépéses képlékeny alakítási folyamat

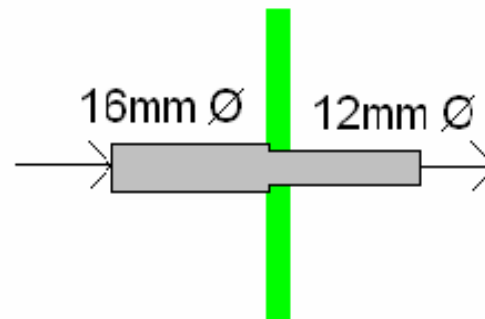
8 ECAP (450 °C)

+ Körkovácsolás (RT)

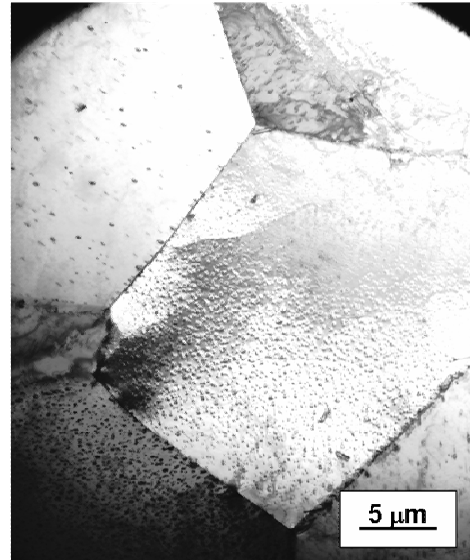

+ Húzás (RT)

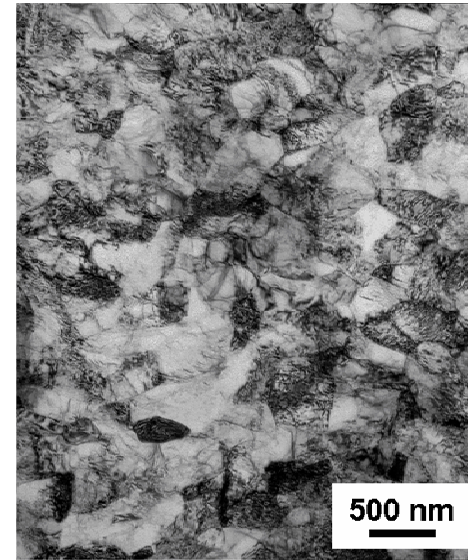

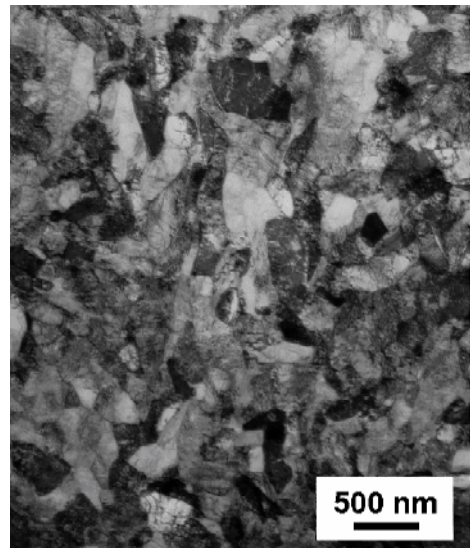
kiindulási
szemcseméret
 $\approx 20 \mu\text{m}$

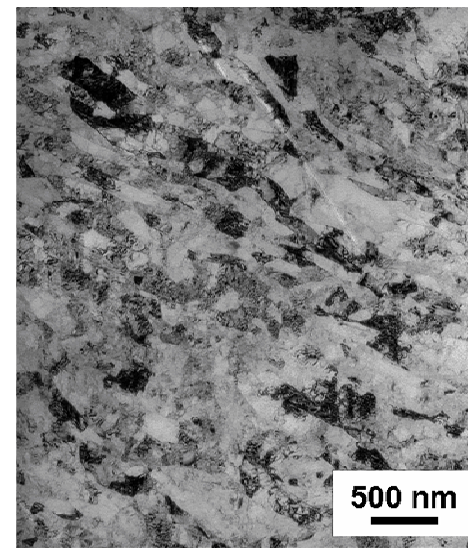
ECAP
szemcseméret
 $\approx 350 \text{ nm}$

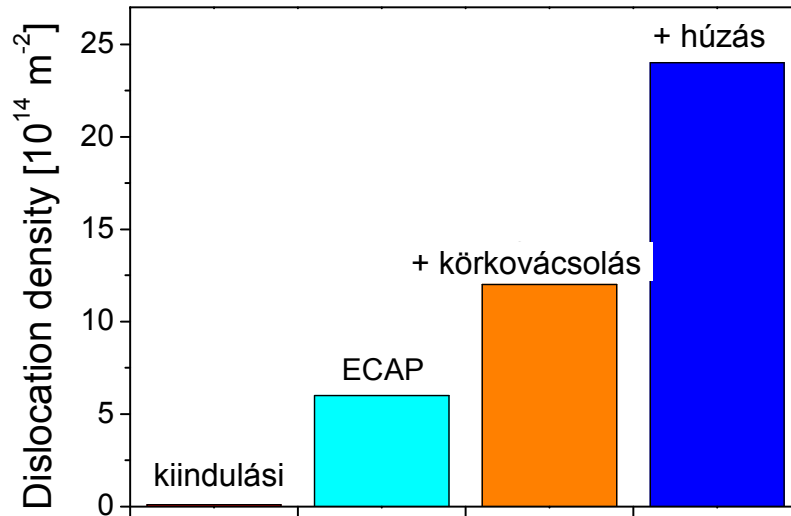
+ kovácsolás
szemcseméret
 $\approx 250 \text{ nm}$

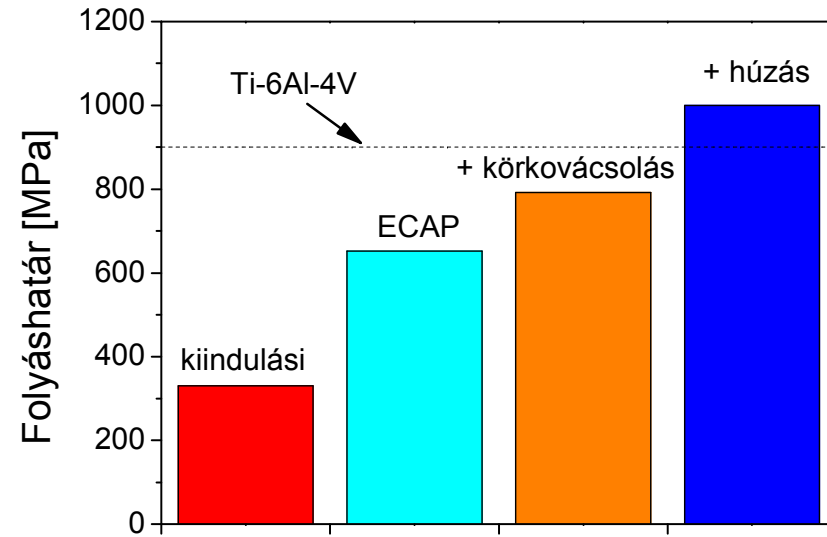
+ húzás
szemcseméret
 $\approx 170 \text{ nm}$

Diszlokáció sűrűség

Folyáshatár

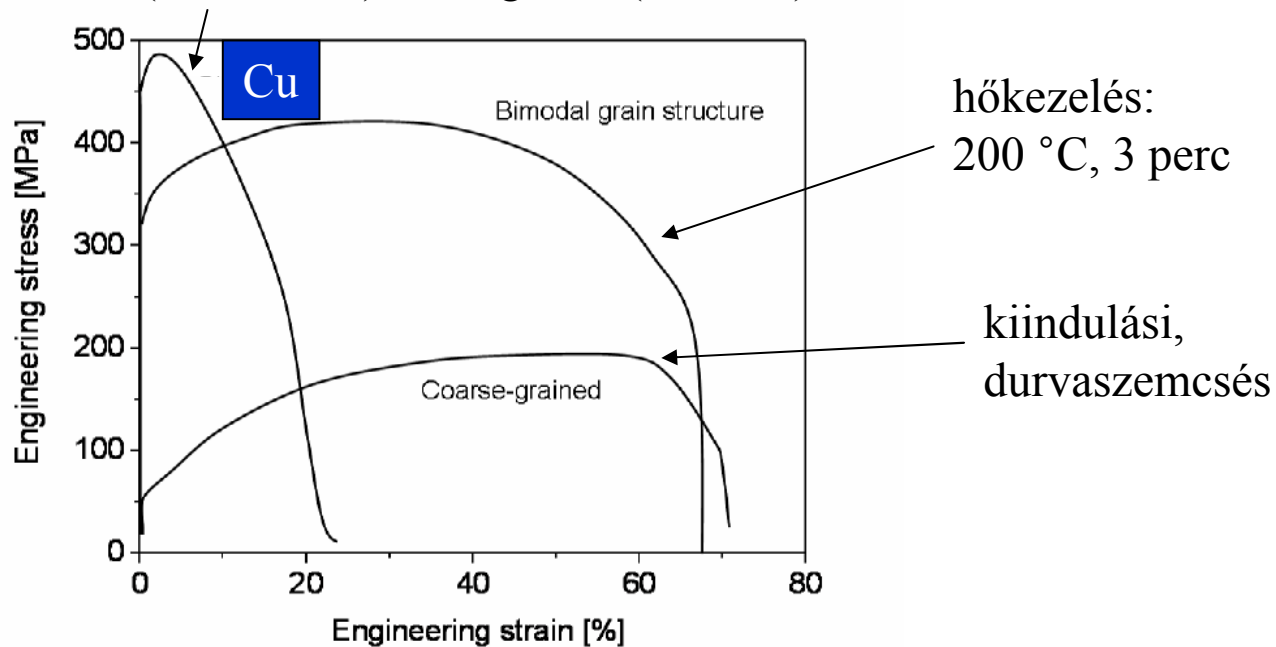
A korábbiaknál nagyobb szilárdságú és szövetbarátabb implantátum kifejlesztése

Ti csavar és lemez törött csontok rögzítésére

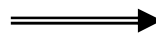
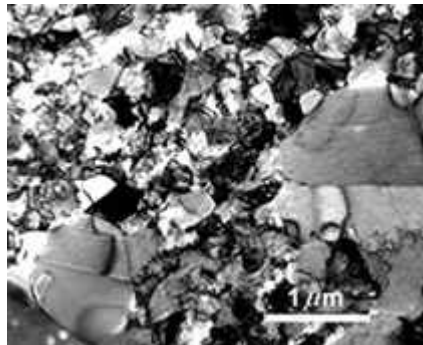
A rácshibák mennyiségének növekedése a **maximális megnyúlás** csökkenését eredményezi!

8 ECAP (szobahőm.) + hengerlés (-196 °C)

Az erősen deformált anyagban sok vakancia van, amik üregekké állnak össze. Ezekből a nagy feszültség hatására repedések alakulnak ki, így az anyag könnyebben eltörik.

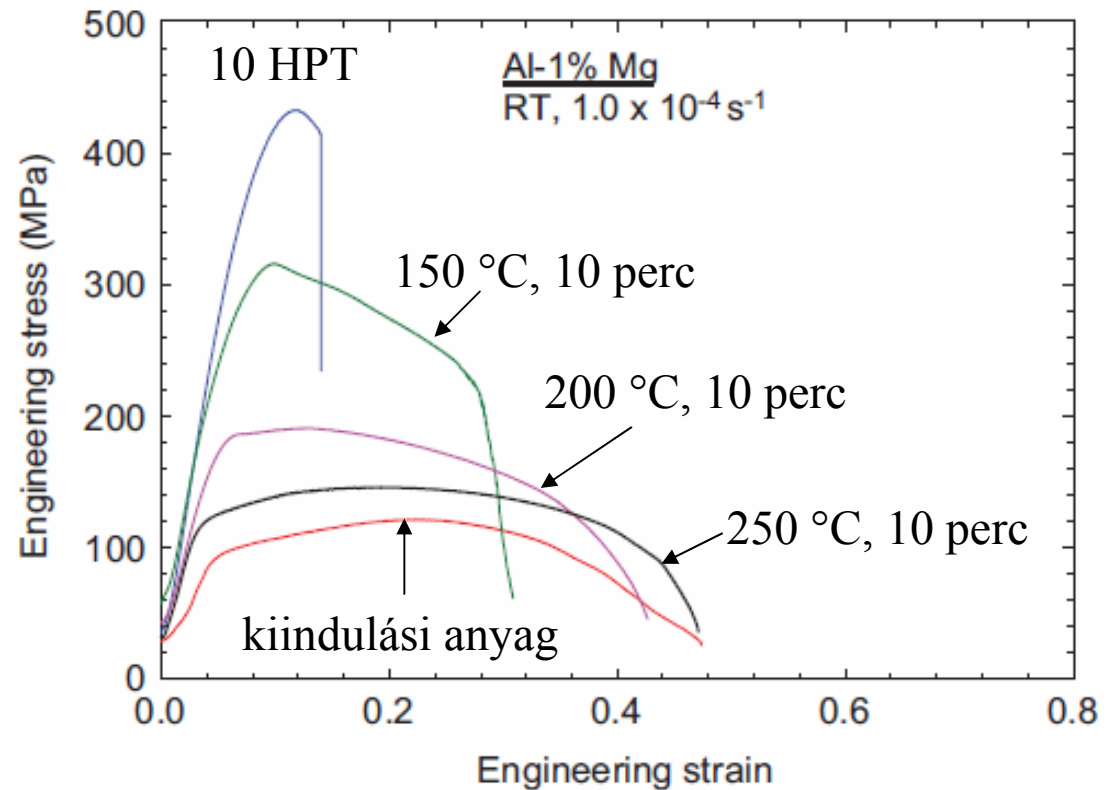
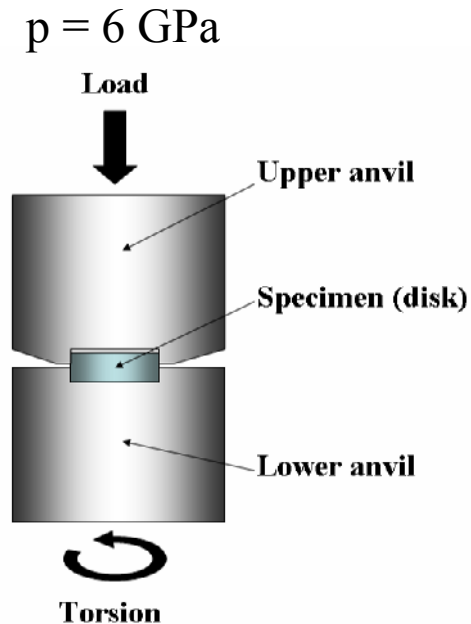
Lehetséges megoldás: hőkezeléssel részlegesen csökkenteni a rácshibák mennyiségét (ez általában inhomogén módon történik)

A folyáshatár kicsit csökken, de az alakíthatóság jelentősen nő.

A hőkezelés hőmérsékletének változtatásával hangolni lehet a folyáshatárt és az alakíthatóságot

Nagynyomású csavarás (High-pressure torsion, HPT)

Együttműködő partnerek:

University of Southampton, UK

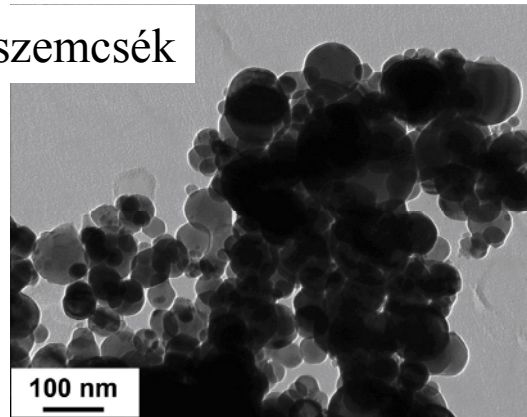
University of Southern California, USA

Andreau, Gubicza, Zhang, Huang, Jenei, Langdon, Materials Science and Engineering A (2014)

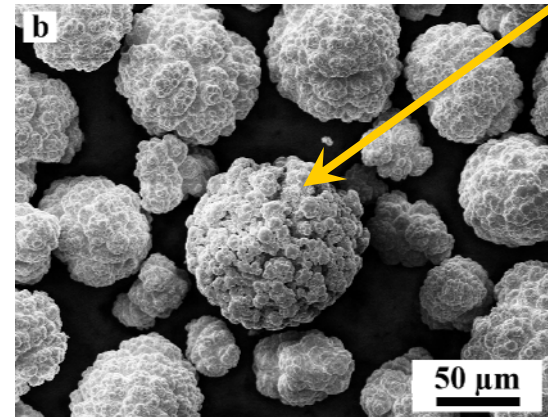
A folyáshatár hangolását meg lehet valósítani különböző szemcseméretű porok eltérő arányú keverékének tömörítésével is

Ni nanopor

~80 nm-es porszemcsék

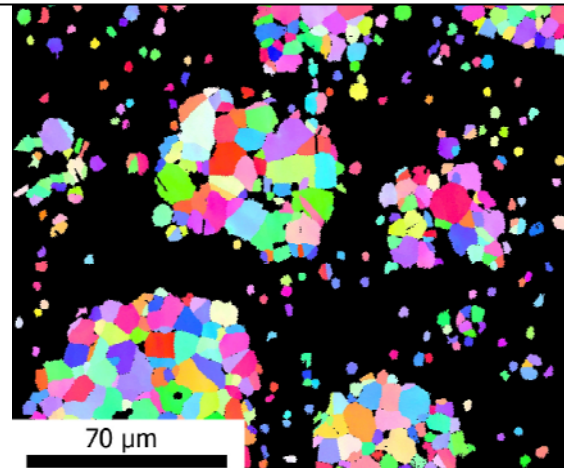

Ni durvaszemcsés por ~50 µm-es klaszterek

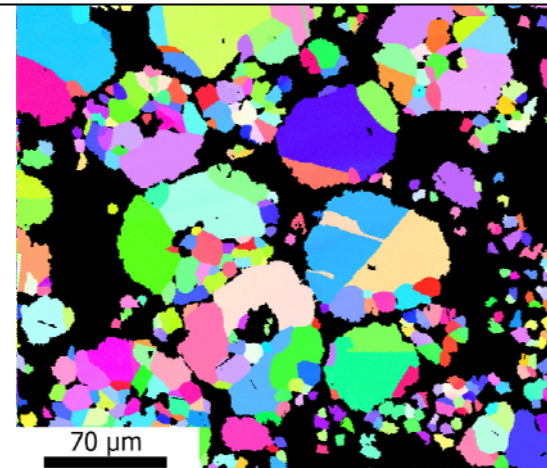

Tömörítés utáni Ni szemcseszerkezet

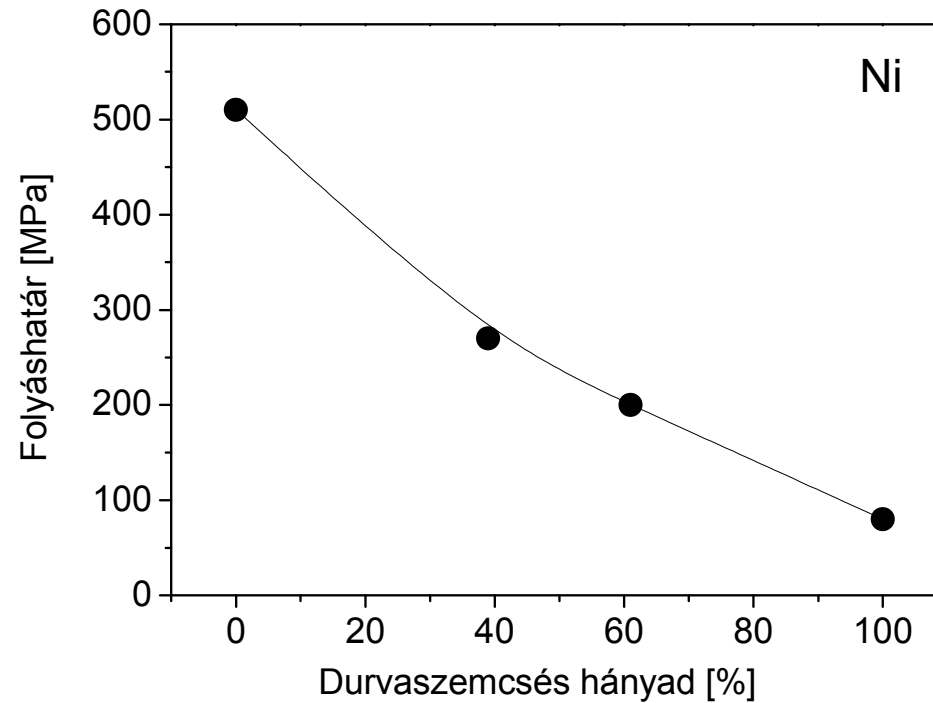
durvaszemcsés hányad: 39 %

durvaszemcsés hányad: 61 %

A folyáshatár változása a durvaszemcsés hányad növekedésével

Együttműködő partner:

Universite Paris 13, Franciaország

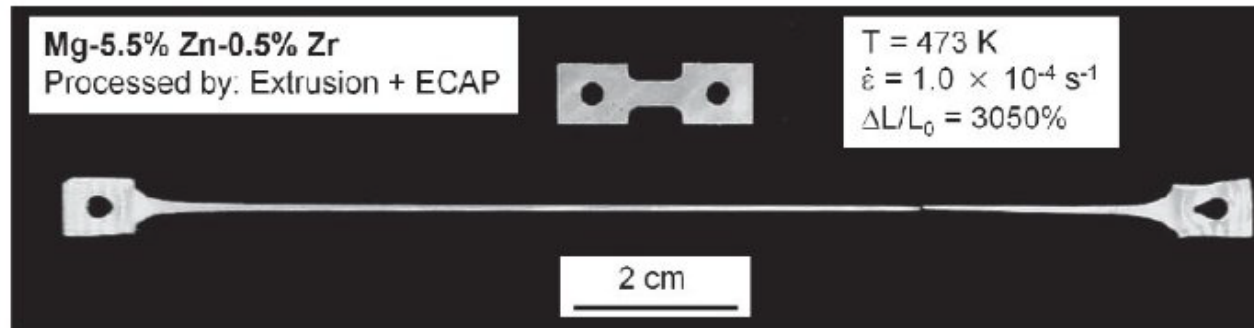
Dirras, Gubicza, Ramtani, Bui, Szilágyi, Materials Science and Engineering A (2010)

Szuperképlékeny deformáció

A képlékeny deformációval elért nagy rácshibasűrűség alacsony hőmérsékleten csökkenti az anyag alakíthatóságát.

Ugyanakkor magas hőmérsékleten és kis deformáció sebességnél extrém nagy megnyúlás érhető el a szemcsehatárok nagy mennyisége miatt.

Szuperképlékeny deformáció: maximális megnyúlás > 100%

Gyakorlati felhasználás:

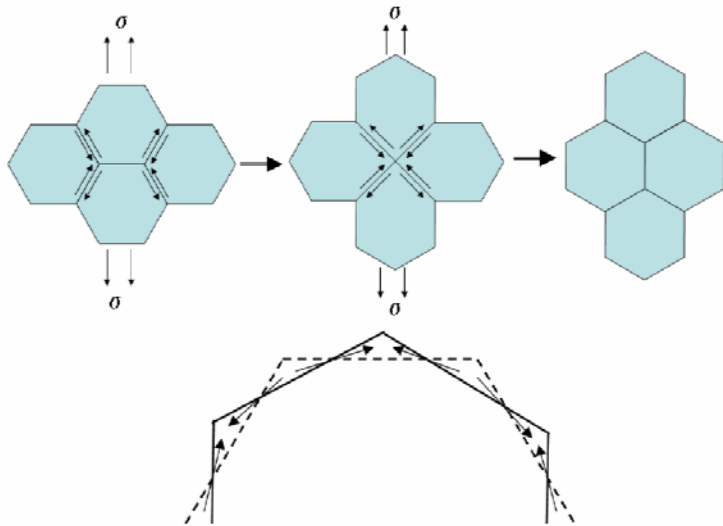
Autó ajtó panel

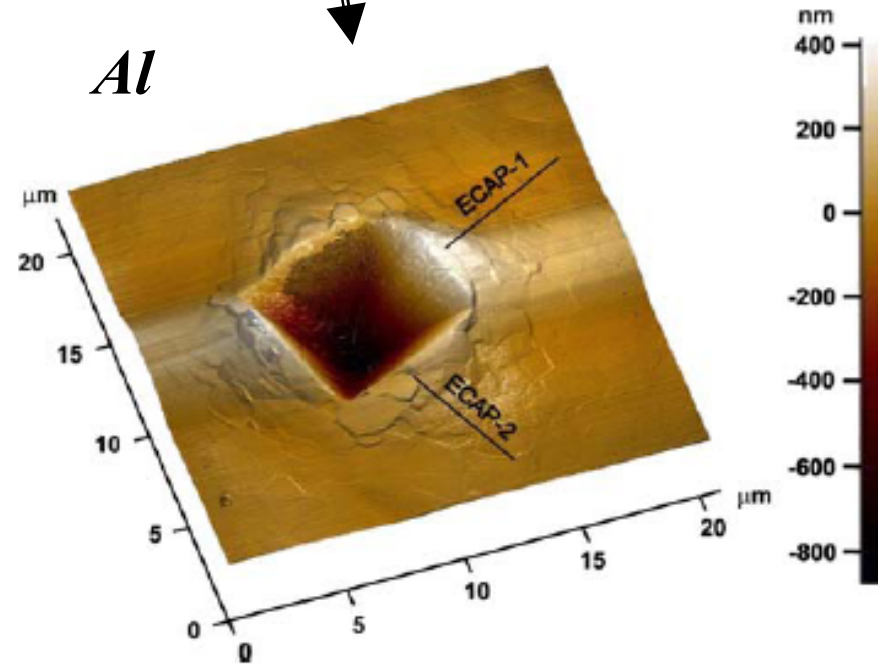
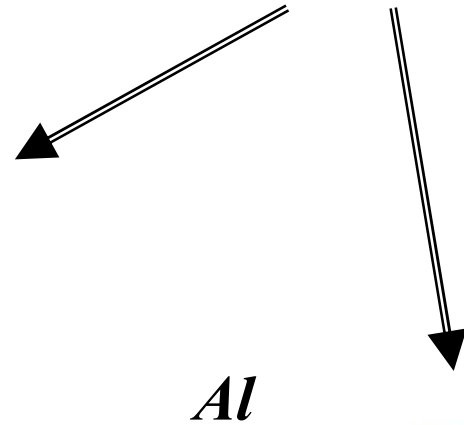
Repülőgép csomagtároló ajtó

A szuperképlékeny deformáció oka:

A szemcsehatár hányad növekedésével jelentőssé válnak a szemcsehatár diffúzió alapuló deformációs mechanizmusok (pl. szemcsehatárcsúszás).

M.F. Ashby, R.A. Verall, Acta Mater. (1973)

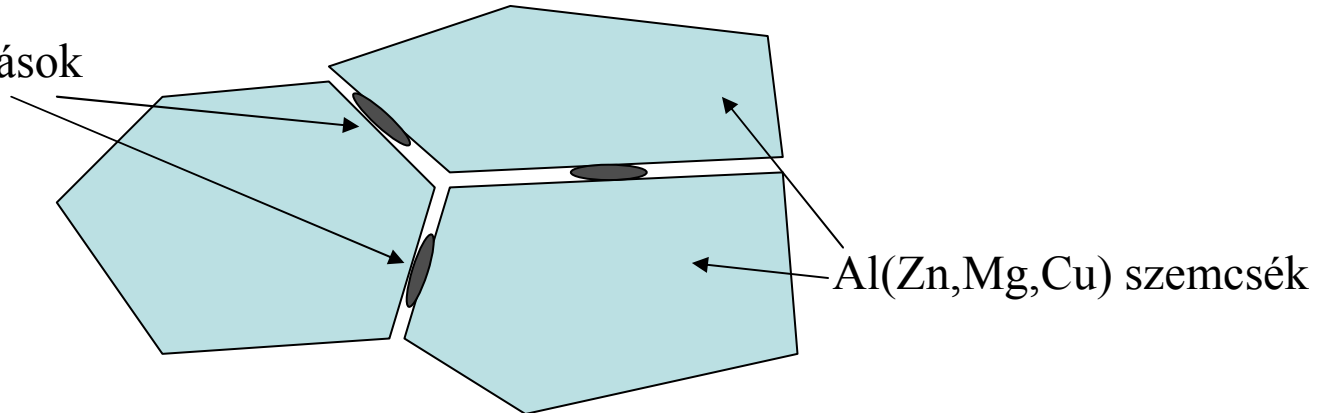
Chinh et al., Adv. Mater. (2006)

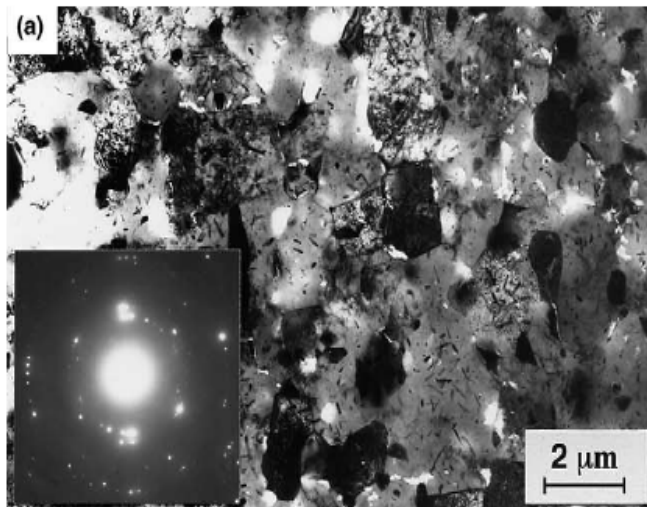
A szuperképlékeny alakváltozás magas hőmérsékletén kiválások stabilizálják a finomszemcsés szerkezetet.

Al-11.5% Zn-2.5%Mg-0.9% Cu-0.2% Zr

MgZn₂ és Al₃Zr kiválások a szemcsehatárokon

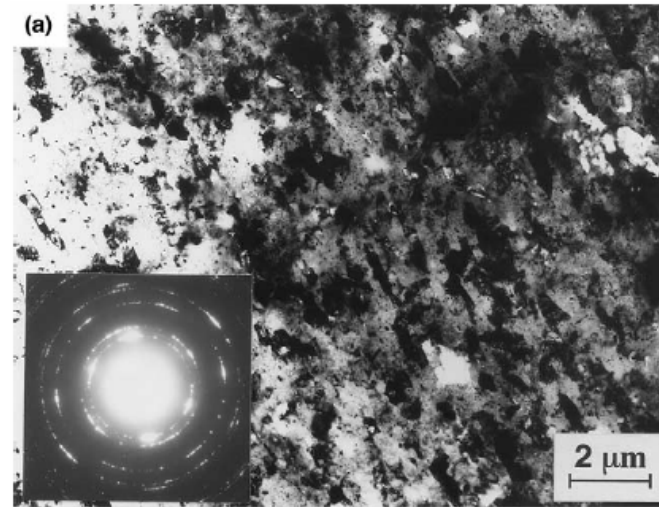

kiindulási anyag

szemcseméret: 2,1 μm

6 ECAP, 473 K

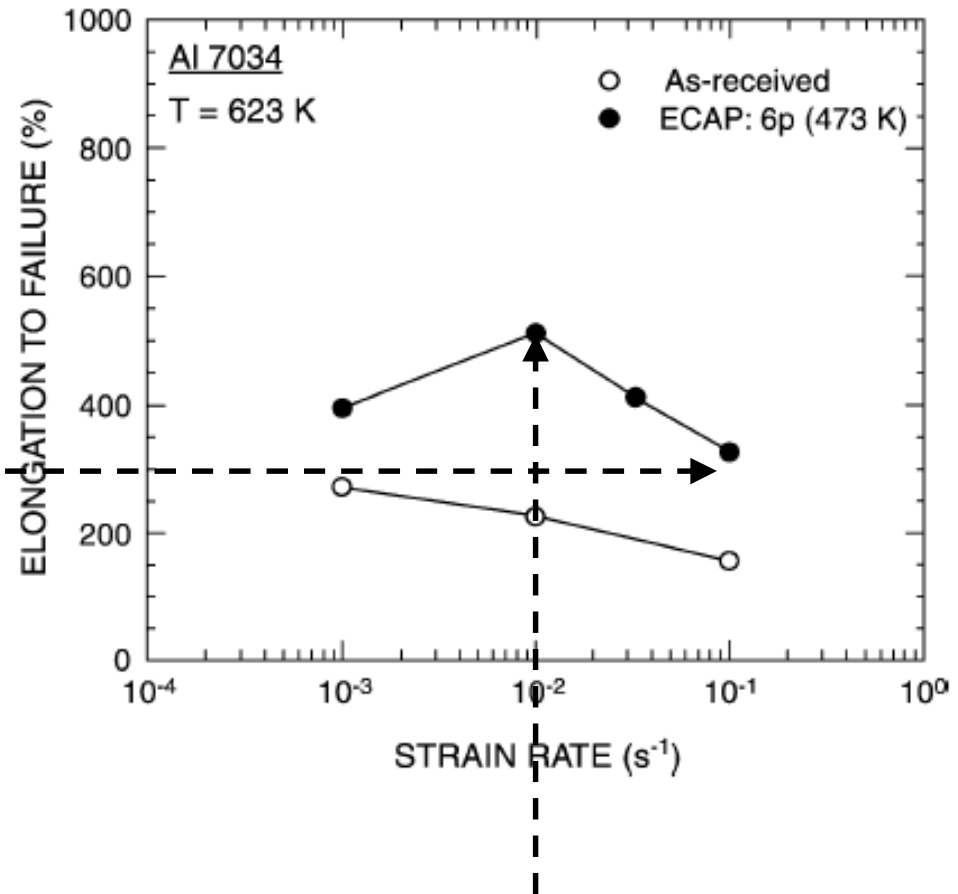

szemcseméret: 0,3 μm

Ugyanakkora alakíthatóság (pl. 300%) nagyobb deformáció sebesség mellett is elérhető (gyorsabb gyártás, nagyobb termelékenység).

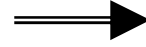
General Motors, Chevy Malibu Maxx (2004)

Ugyanakkora deformáció sebesség mellett nagyobb alakíthatóság.

**„Grain boundary engineering (GBE)”:
a szemcsehatárszerkezet tudatos módosítása (tervezése)**

Alakítás + hőkezelések egymás után

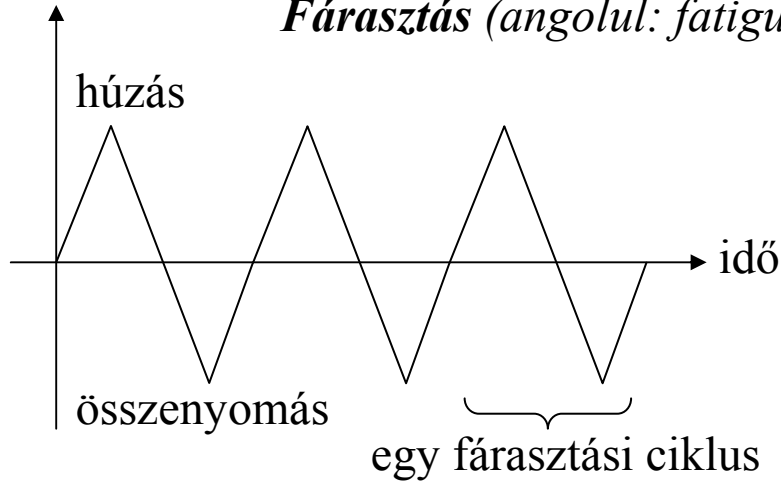
Nő a szorosabb illeszkedésű CSL határok ($3 \leq \Sigma \leq 29$) mennyisége

A szemcsehatár szerkezet ellenállóbb a repedésterjedéssel szemben pl. fárasztás során

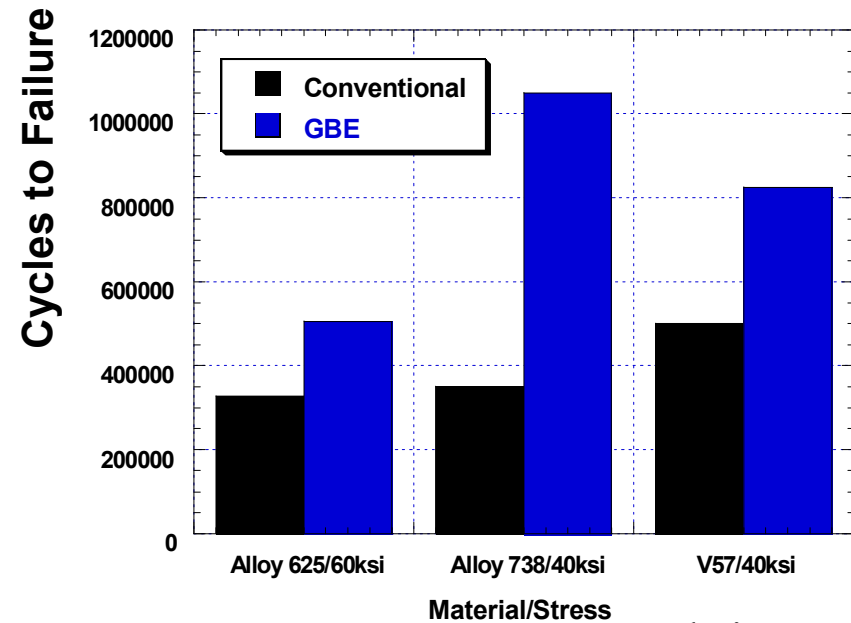
deformáció

Fárasztás (angolul: fatigue)

szélkerék lapátjának fáradásos törése

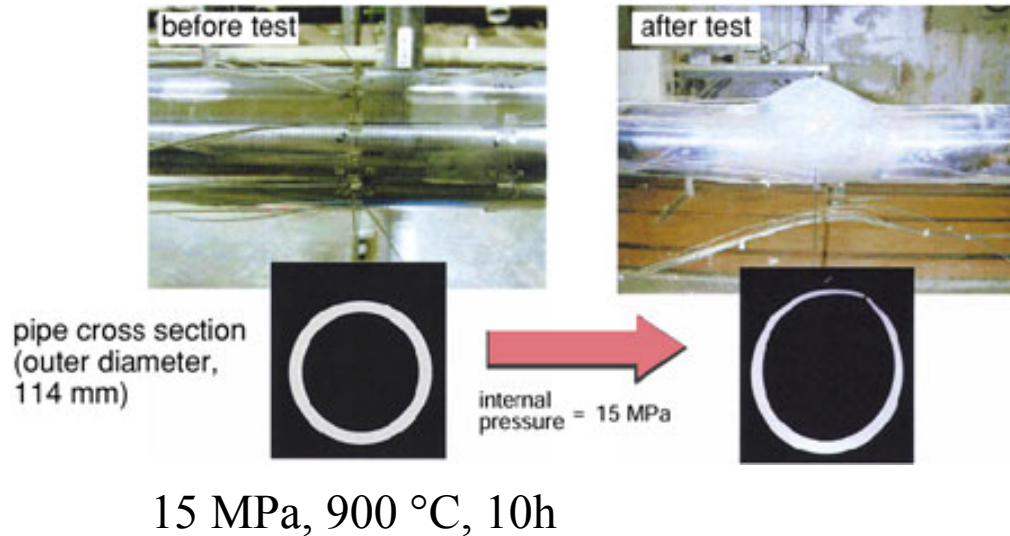
Room Temperature Fatigue Performance of Selected Nickel Based Alloys

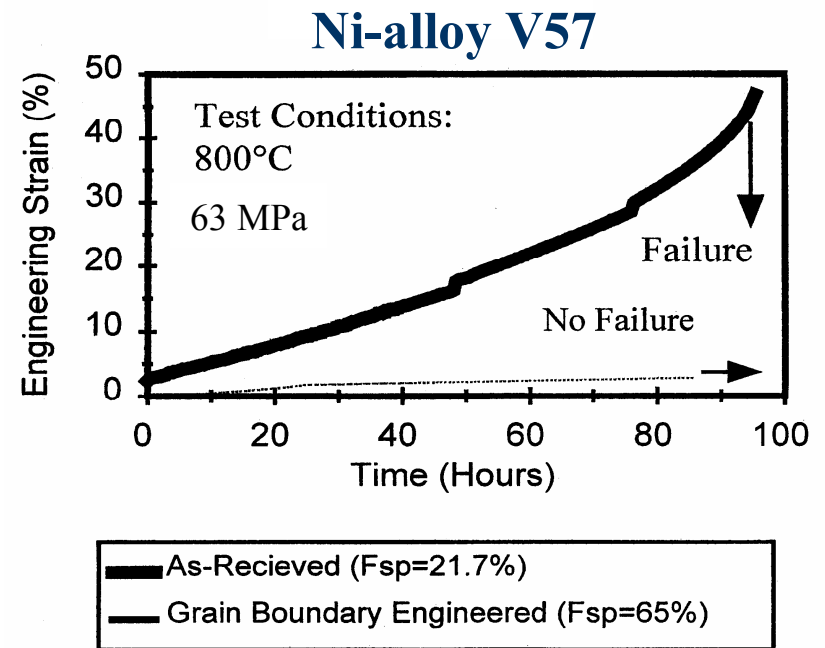
1 ksi = 6,9 MPa

Kúszás: állandó terhelés hatására magas hőmérsékleten bekövetkező lassú alakváltozás

Atomreaktorban a gőzszállító cső deformációja

E. Chino et al., 7th International Conference on Creep and Fatigue at Elevated Temperatures

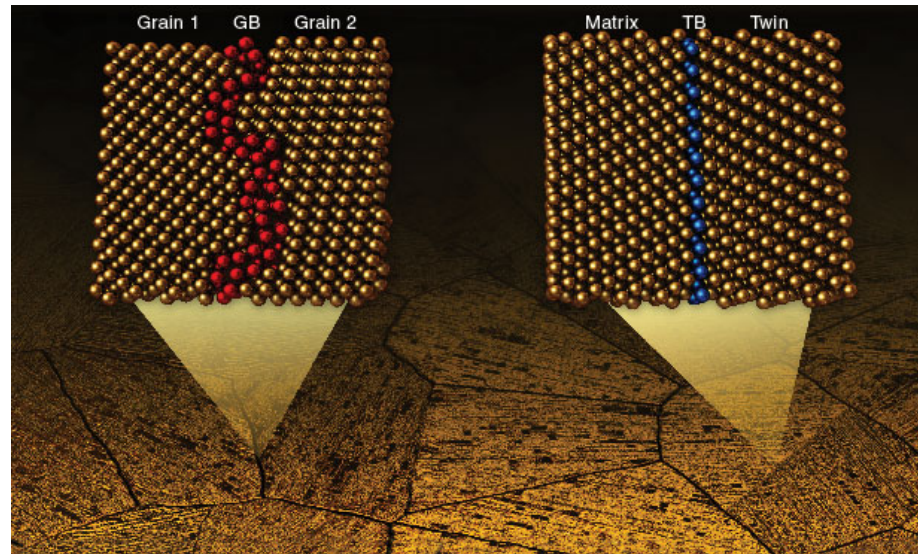

A szemcsehatár szerkezet módosításával növekedett az alacsony energiájú CSL határok mennyisége, amelyekben lassúbb a diffúzió, így ugyanakkora terhelés hatására, ugyanannyi idő alatt kisebb a deformáció.

A rácshibák mennyiségének és típusának hatása a korrózióra

A rácshibák mennyiségének növekedése elősegíti a korróziót (lásd korábban)

A szemcsehatárok típusa jelentős hatással van a korróziós tulajdonságokra!

Speciális (CSL) határoknál szorosabb az atomi elrendeződés

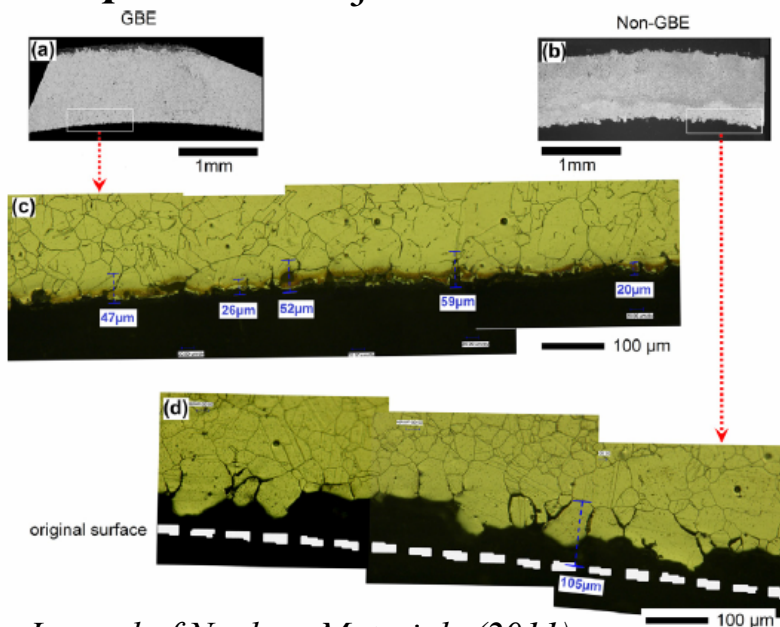
Lassabb a korróziós anyagok (pl. oxigén) diffúziója a felületről az anyag belsejébe

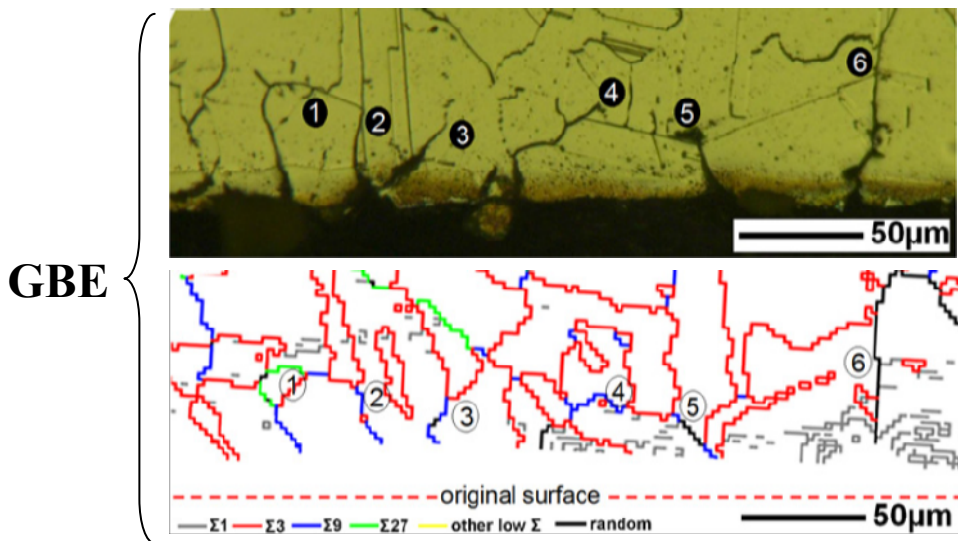
Jobb korrózióállóság

A korrózióállóság javítása 61% Ni - 30% Cr - 9% Fe ötvözetben (Alloy 690) a szemcsehatár szerkezet módosításával (GBE)

24 nap 65% HNO_3 + 0.4% HF oldatban

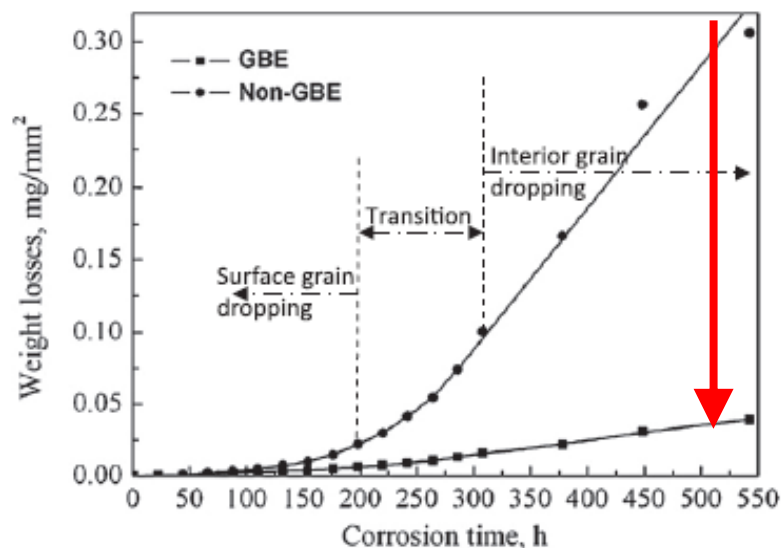

Xia et al., *Journal of Nuclear Materials* (2011)

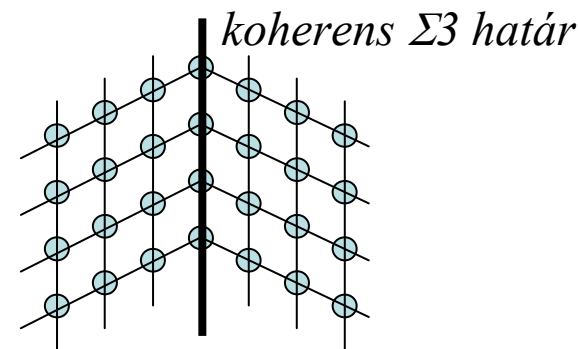

Non-GBE: 51% CSL határ ($3 \leq \Sigma \leq 29$)

GBE: 76% CSL határ ($3 \leq \Sigma \leq 29$)

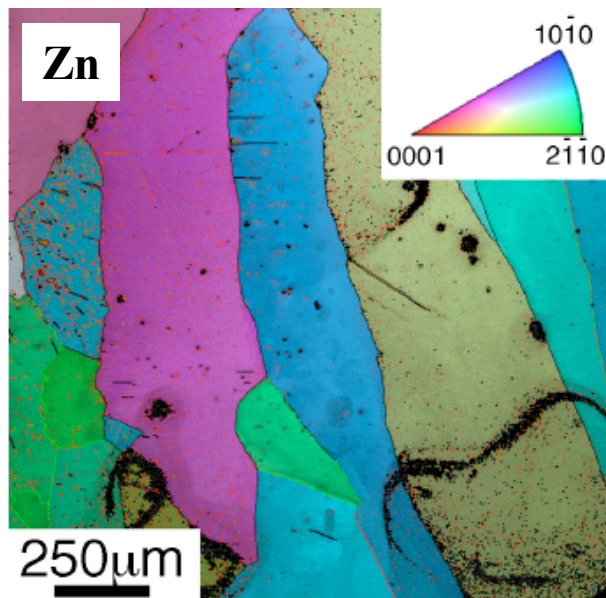
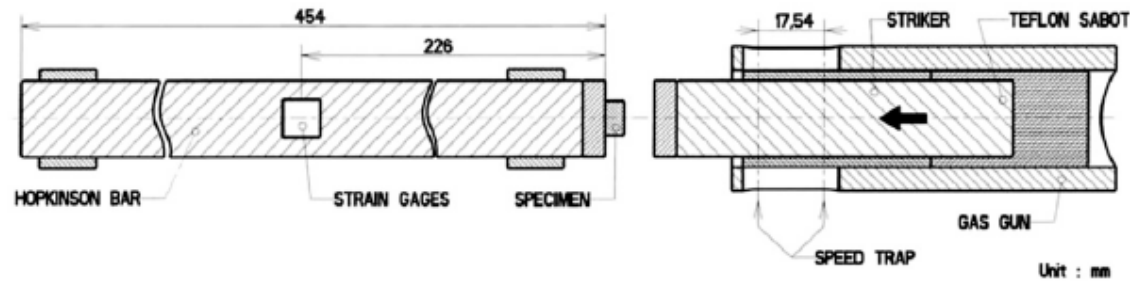
A koherens $\Sigma 3$ határok megakadályozzák a korrózió terjedését az anyag belseje felé.

Tervezett kutatási irányok:

A deformáció sebesség hatása a rácshibákra dinamikus alakítás során

Hopkinson-rúd (100-500 km/h, def. sebesség: $\sim 10^4 \text{ s}^{-1}$)

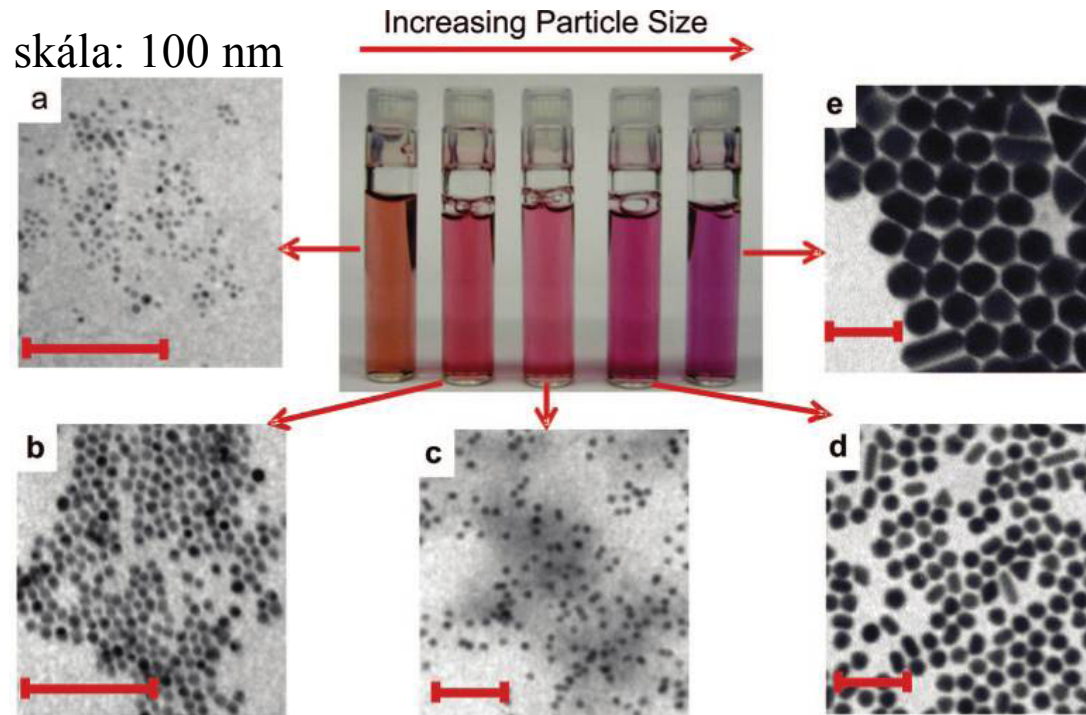
deformáció: 56%
($\sim 10^{-4}$ s alatt!)

Együttműködő partner: *Universite Paris 13 (Franciaország)*

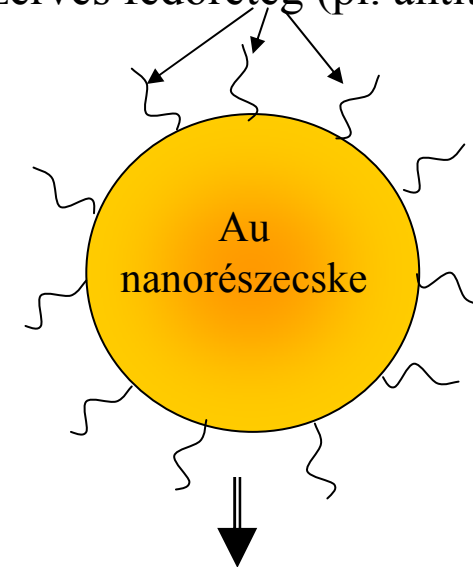
Rácshibák vizsgálata orvosi felhasználású nanorészecskékben (pl. Au)

A nano-Au részecskék optikai tulajdonságai függenek a méretüktől, alakjuktól és a részecskét körülvevő anyagtól (localized surface plasmon resonance - LSPR)

A rákos sejtek elhelyezkedésének meghatározása

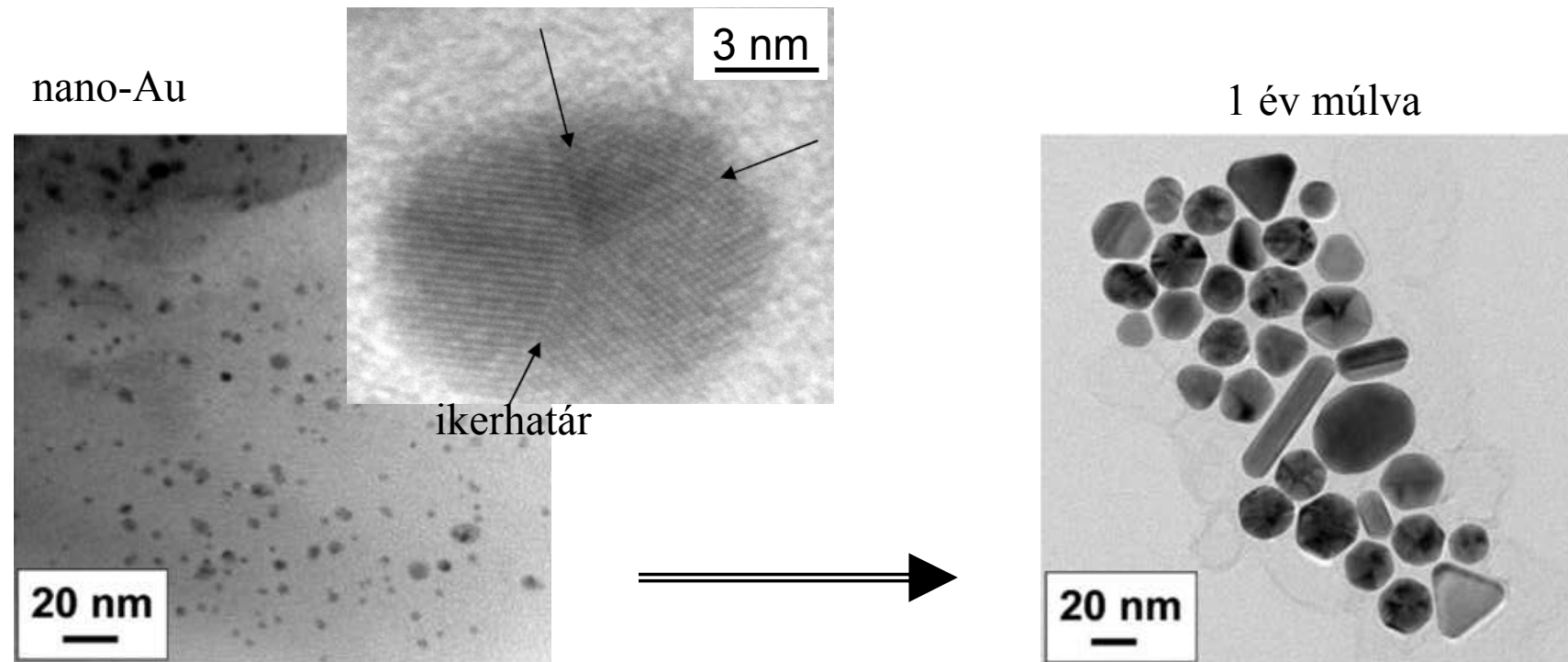
szerves fedőréteg (pl. antitestek)

Következmények:

- A rezonancia frekvencia az infravörös tartományba tolódik, amelyre nézve az emberi szövet átlátszó
- A rákos sejtek felületén lévő antigénekhez kötődnek a részecskék

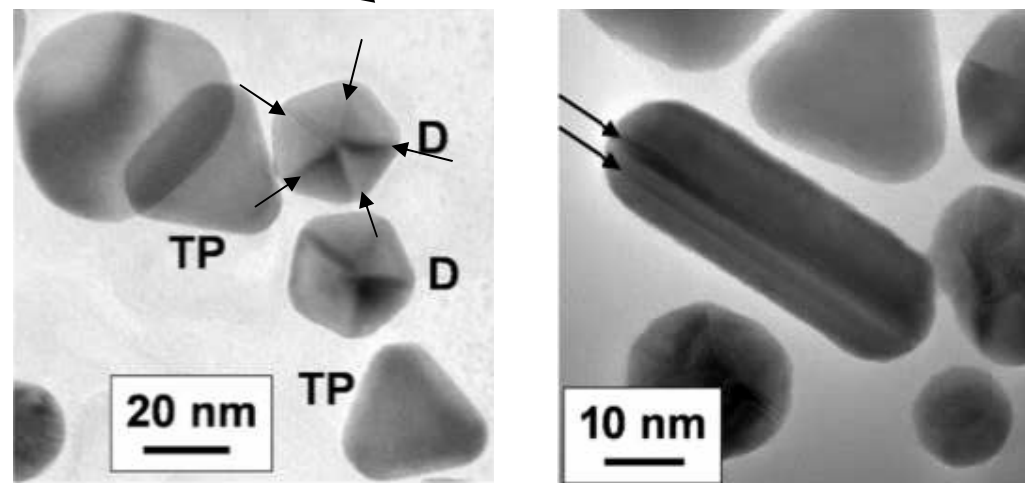

Együttműködő partner: Hanoi University of Science (Vietnam)

Vizsgálandó kérdések:

- Milyen rácshibák vannak a nano-Au részecskékben?
- Ezeknek milyen a hatása az orvosi alkalmazhatóságra és a részecskék stabilitására?

Lábár János TEM felvételei